

Aproximació a la caracterització de l'horitzó ibèric antic (segles VI-V ane) a la fortalesa dels Vilars (Arbeca, les Garrigues)¹

Characterisation of the Early Iberian Culture horizon (6th-5th century BC) of the Vilars Fortress (Arbeca, les Garrigues, Lleida)

Aquest treball neix davant la necessitat d'omplir una part del buit existent en la plana occidental catalana sobre el període de l'ibèric antic (segles VI-V ane), a partir de l'estudi de la fortalesa dels Vilars (Arbeca, les Garrigues). La caracterització que es presenta en el treball comprèn l'evolució urbanística de l'assentament entre els períodes del primer ferro i l'ibèric antic, així com l'estudi dels elements ceràmics (a partir d'anàlisi estadística) apareguts en la fortalesa en aquest període.

Mitjançant aquest estudi es pretén realitzar una aproximació a aquest moment de canvi en l'assentament, ple d'innovacions tecnològiques i canvis culturals, els quals duen implícit un flux d'idees entre altres pobles del Mediterrani i els pobladors autòctons, reflectit en l'arquitectura i els materials recuperats als Vilars.

Paraules clau: primer ferro, ibèric antic, plana occidental catalana, fortalesa dels Vilars, urbanisme, ceràmica.

This paper stems from the need to fill the hiatus of knowledge of Early Iberian period (6th-5th centuries BC) in the Western Catalanian Plain based on the study of the Fortress of Vilars (Arbeca, les Garrigues). The notions advanced are based on the study of the urban development of the settlement between the Early Iron Age and the Early Iberian period and the analysis of the pottery (from a statistical perspective) appearing in the fortress throughout this period. The aim is to understand this period of change marked by technological innovations and cultural transformations that imply a flow of ideas between the autochthonous residents and exogenous peoples of the Mediterranean and how the ideas are reflected in the architecture and the artefacts.

Keywords: Early Iron Age, Early Iberian period, Catalanian Western Plain, Fortress of Vilars, urbanism, pottery.

1. Aquest article es basa en l'estudi realitzat com a treball de fi de màster en arqueologia clàssica (ICAC, URV i UAB) presentat el setembre de 2016 i dirigit per la Dra. Maria Carme Belarte (ICREA/ICAC) i pel Dr. Emili Junyent. El lector es

troba davant, doncs, de la presentació preliminar dels resultats referents a la fase de l'ibèric antic en els Vilars, els quals seran ampliat en la tesi doctoral de qui signa aquest article.

Figura 1. Localització de la fortalesa dels Vilars (Arbeca, les Garrigues).

Situació del jaciment

La fortalesa dels Vilars es troba situada al nord-est del terme municipal d'Arbeca, comarca de les Garrigues (Lleida, Catalunya) (figura 1). Les seves coordenades UTM són X: 329411; Y: 4603893 (ICGC 2016), i amb una altitud de 301,7 m s.n.m. (GIP 2015: 43). El jaciment es localitza en una extensa plana d'acumulació al·luvial quaternària, propiciada per l'acció dels diferents afluents del marge esquerre del riu Segre i, més concretament, de les aportacions detrítiques del con de dejecció del riu Corb, al nord, i del torrent de la Femosa, al sud, tots dos nascuts a la serra del Tallat. Entre les seves conques, s'obren pas successivament en direcció est-oest els barrancs de l'Aixaragall, Coma Sirera, les Borgetes, Comes de Maldà i el Trull. La fortalesa se situa sobre el fondo de l'Aixaragall, en el punt on aquest s'endinsa a la plana poc després de rebre les aigües dels barrancs dels Vilars i de la Teuleria (Junyent i Moya 2011: 96, figura 2.2) (figura 2).

Marc cronocultural. El grup cultural del Segre-Cinca (GSC)

Les primeres datacions calibrades a la plana occidental catalana a finals dels anys setanta i principis

dels vuitanta van constituir les primeres referències cronològiques absolutes per situar l'arquitectura en pedra així com les primeres manifestacions dels camps d'urnes a la vall del Segre. La Universitat de Lleida no es va mantenir aliena a aquest procés i l'any 1995 va endegar un programa sistemàtic d'obtenció de datacions absolutes de diversos jaciments (entre els quals es trobava els Vilars) amb la finalitat d'obtenir una seqüència cronològica global de l'evolució de la protohistòria a la plana occidental catalana que, a més a més, incorporés el calibratge com a mètode d'explotació de les dates obtingudes.

A la vegada, es plantejava un nou enfocament teòric, que apostava pel caire autòcton del procés, relativitzant la incidència de la Cultura dels Camps d'Urnas i qüestionant-la com a constructe arqueològic vàlid per a aquesta zona,² apostant per una evolució de caire local. La periodització s'establia, d'altra banda, a partir d'una lectura que, més enllà de l'evolució dels elements mobles de cultura material, es fonamentava en l'anàlisi de l'estructura del poblament, les formes d'hàbitat i l'urbanisme, les estratègies de subsistència, les pràctiques funeràries i l'estructura social de les comunitats implicades. Tot plegat permetia concloure

2. Ruiz Zapatero 1985 continua sent la referència, ni superada ni revisada, per la visió clàssica dels camps d'urnes.

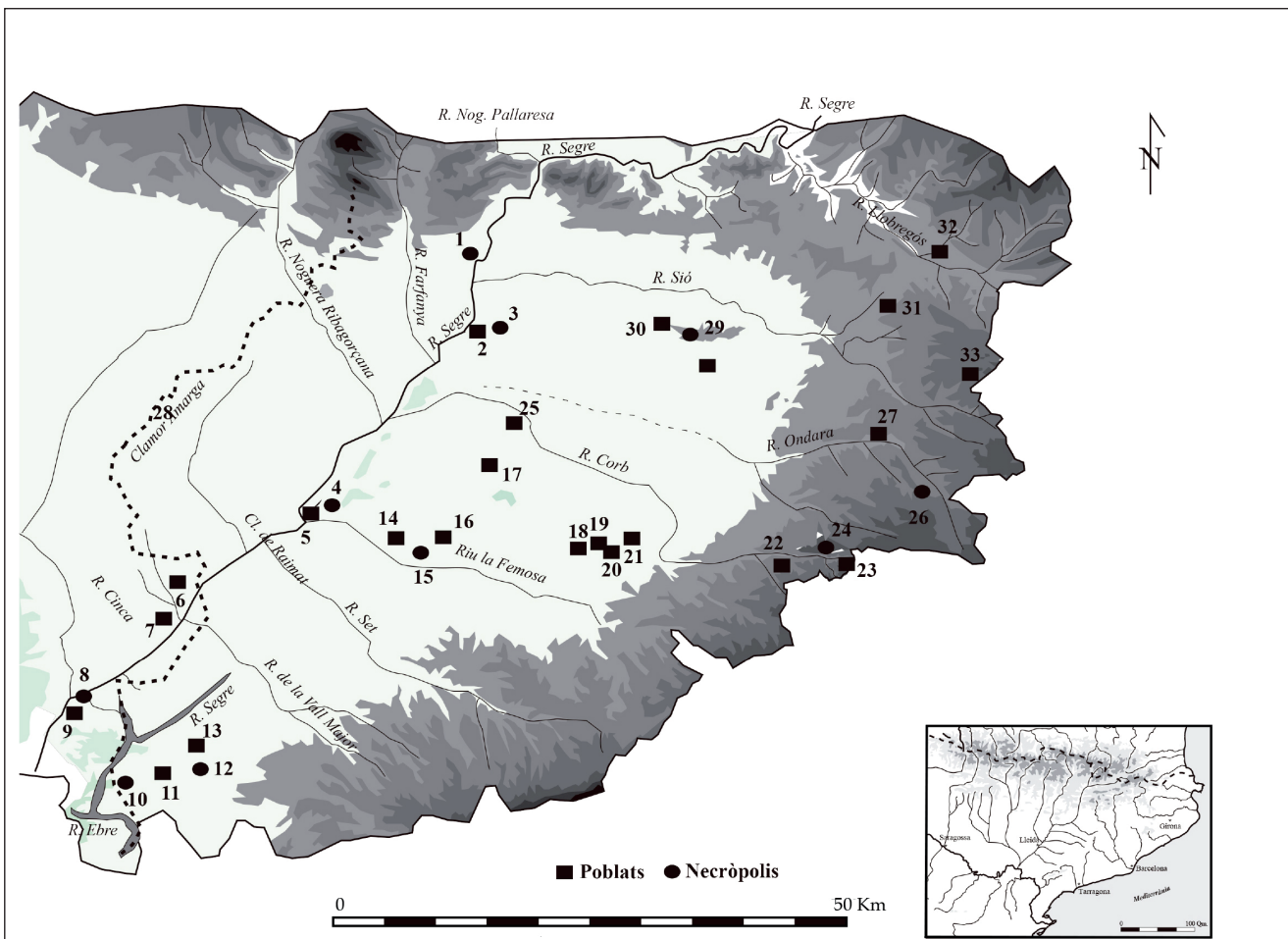
Figura 2. Fotografia aèria de l'assentament dels Vilars, amb el fondo de l'Aixargall darrere. Font: GIP, fons documental.

que durant l'edat del bronze les comunitats establertes en aquesta zona constituïen un grup cultural singular que, recollint la denominació d'altres autors (Castro, Lull, Micó 1996), podia identificar-se com el Grup del Segre-Cinca (GSC).

La seva singladura (GSC-I) s'endegaria durant el segon mil·lenni (1650-1250 cal. ane), una fase que malgrat que resta encara poc excavada, ja deixa entreveure l'aparició de l'arquitectura en pedra en jaciments com el Tapió (Alpicat, Segrià), Serra de l'Encantada (Alcarràs, Segrià), la Pedrera (Vallfogona de Balaguer-Tèrmens) i possiblement Clot de Fenàs (Oliola, la Noguera), entre altres (Junyent, Lafuente i López 1994; López Gallart 2002). Paral·lelament, s'observa també la introducció dels cereals de primavera: mill (*Panicum miliaceum*) i panís (*Setaria italica*) en jaciments com Punta Farisa o Masada de Ratón (Fraga, Osca) (Alonso 1999: 37) i, en el terreny de la cultura material mòble, la presència de ceràmiques amb apèndix de botó o destrals de vorells com a elements més significatius, aliens al ric bagatge cultural existent.

La fase següent (GSC-II: 1250-950 cal. ane) comporta l'eclosió del model dels petits poblats closos protourbans en el marc del que s'interpreta com a "formació econòmicosocial aldeana" (López 2000; Junyent 2003). Tot i que no ha estat objecte de cap síntesi, es co-

neixen un ampli ventall de jaciments prospectats o excavats: el més significatiu és Genó (Aitona, Segrià) (Maya 1982; Maya, Cuesta i Cachero 1998), però també les Paretetes (Albagés, les Garrigues) (Gallart 1984: 184; López 2000: 387-394), Carretelà (Aitona, Segrià) (Maya *et al.* 2001-2002); Solibernat (Torres de Segre, Segrià) (Rovira *et al.* 1997), Zafranales (Fraga, Osca) (Montón 2000: 125-193) i més recentment Vincamet (Fraga, Osca) (Moya *et al.* 2005). Aquest urbanisme primerenc, que inclou ja estructures d'ús comunitari com les cisternes, contrasta amb la situació a la resta de Catalunya, on la pròpia arquitectura en pedra presenta cronologies més tardanes (Junyent, Lafuente i López 1994: 73-89; Pons 1994: 9-25; Diloli i Bea 2005: 81-86; Sanmartí 2009: 63-68), tradicionalment relacionada amb els contactes colonials fenicis i grecs durant els segles VII-VI ane, tot i que aquesta visió s'ha modificat en treballs més recents on s'assenyala el desenvolupament d'assentaments protourbans en l'àrea del Priorat (Avenc del Primo, Calvari del Molar) des de probablement els segles X-IX ane, els quals s'afegeixen a altres evidències d'arquitectura en pedra anteriors al segle VII ane en àrees veïnes: Barranc de Sant Antoni i Barranc de Gàfols (Ginestar, Ribera d'Ebre), Mussara (Baix Camp) i Puig Roig (Masroig, Priorat) (Rafel i Armada 2009). S'observen ara els primers contactes amb els Camps d'Urnes, palesos

1.Colomina I, la (Os de Balaguer); 2. Pedrera I poblat, la (Vallfogona de Balaguer-Térmens); 3. Pedrera II necròpolis, la (Vallfogona de Balaguer-Térmens); 4. Femosa I, la (Lleida); 5. Femosa II, la (Lleida); 6. Valleta d'en Valero (Soses); 7. Montfriu II (Aitona); 8. Tossal del Tancat (la Granja d'Escarp); 9. Serra del Calvari (la Granja d'Escarp); 10. Castellets II (Mequinensa); 11. Mas de la Cabra I (Seròs); 12. Mas de Coc I (Seròs); 13. Pedrós II, la (Seròs); 14. Pena IV, la (Torregrossa); 15. Pena II, la (Torregrossa); 16. Margalef (Torregrossa); 17. Tossal de les Tenalles (Sidamon); 18. Estany, l' (Arbeca); 19. Vilars, els (Arbeca); 20. Tossal del Seba (Arbeca); 21. Castellsalvà o la Pleta (Belianes); 22. Pla del Castell (Ciutadilla); 23. Cadena I, la (Vallfogona de Riucorb); 24. Solans (Vallfogona de Riucorb); 25. Tossal del Molinet (el Poal); 26. Colomer, el (Talavera); 27. Castell de Cervera (Cervera); 28. Molí d'Espígol (Tornabous); 29. Necròpolis d'Almenara (Agramunt); 30. Tossal de Santa Llúcia (Agramunt); 31. Bell Pla (Guissona); 32. Guixeres de Talteüll (Biosca); 33. Tossal de les Forques (Ivorra).

Figura 3. Principals jaciments de la plana occidental catalana compresos entre la primera edat del ferro i l'ibèric antic. Font: GIP fons documental. Modificada.

per la tímida presència de ceràmiques acanalades, les quals resulten més abundants en les necròpolis que no pas en els poblats, i pel desenvolupament de les primeres necròpolis d'incineració, que coexistiran amb la pràctica d'algunes inhumacions en jaciments com la necròpolis dels Castellets (Mequinensa, Saragossa) (Royo 1994-1996), les quals presentaran com a element idiosincràtic la seva morfologia pseudotumular.

Durant el GSC-III (950-800/775 cal. ane), la incineració esdevindrà ja el ritus exclusiu i, pel que respecta als poblats, s'assisteix a una aparent concentració del

poblament (Vázquez 1994: 67-116) i a la desaparició del model anterior del petit poblat clos, substituït per assentaments estructurats en barris separats per carrers, tot i que només s'ha excavat un poblat d'aquest període: La Colomina 2 (Gerb, la Noguera) (Ferrández i Lafuente 1989: 71-82; López 2001). L'ús de la pedra no és l'única innovació arquitectònica, ja que cal assenyalar que en aquest poblat es detecta per primera vegada l'ús del tovot en l'urbanisme.

El GSC-IV (800/775-550 cal. ane) s'identifica també com a la primera edat del ferro en aquesta zona,

avalada per l'aparició de les primeres produccions siderúrgiques locals en el mateix jaciment dels Vilars. Els treballs duts a terme a la fortalesa durant aquests anys i la investigació desenvolupada en jaciments propers com Molí d'Espíol (Tornabous, l'Urgell), Castell de l'Albi (les Garrigues) o recuperada d'antigues excavacions, Guissona (la Segarra), Tossal del Molinet (el Poal, Pla d'Urgell) han aportat com a novetat significativa la interpretació que el desenvolupament d'un primer procés de jerarquització territorial en la plana occidental, estructurat al voltant de centres de poder fortificats, s'esdevingué durant aquesta fase (Junyent 2015; Junyent i López 2015) i no al llarg de l'època ibèrica, com tradicionalment s'havia considerat.

És sobre aquest substrat i estructura social on es desenvoluparà el procés d'iberització durant una fase encara poc coneguda i definida: l'ibèric antic (550-450 ane), que constituirà l'embrió de la futura ètnia ilergeta plenament consolidada durant l'ibèric ple. Aquest treball intenta fer una primera aproximació al problema a partir de les dades obtingudes a la fortalesa.

Seqüència cronoestratigràfica de la fortalesa dels Vilars

La fortalesa dels Vilars suposa un clar exponent del procés de transformació econòmica i social que s'esdevé durant l'edat del ferro a la plana occidental catalana. La fortalesa tindria un moment fundacional situat en la primera edat del ferro (800/775 ane) i perduraria fins al seu abandonament pels volts del 300 ane. La seqüència ha estat sistematitzada en cinc fases distingides entre elles a partir de les remodelacions urbanístiques generals observades en el jaciment al llarg dels segles i de l'anàlisi dels elements de la cultura material apareguts. L'estratigrafia dels Vilars és complexa i donat que puntualment es produeixen reformes i arranjaments que només afecten uns determinats espais o barris, però que són prou significatives i generalitzades, també queden establertes diverses subfases (figura 4). La seqüència cronològica de la fortalesa s'ha sintetitzat, a partir de datacions absolutes (Alonso *et al.* 2000: 164-165), l'estratigrafia i l'anàlisi global dels elements de cultura material apareguts, de la següent manera:

La seqüència cronològica de la fortalesa s'ha sintetitzat de la manera següent:

Grup del Segre-Cinca-IV: integra la primera edat del ferro i comprèn dues fases:

- Vilars 0, amb subfases Vilars 0a i Vilars 0b, abasta des del 775 cal. BC. fins al 700 ane.
- Vilars I, amb subfases Vilars Ia i Vilars Ib, va des del 700 fins al 550 ane.

Ibèric antic:

- Vilars II, amb subfases Vilars IIa, Vilars IIb i Vilars IIc, va des del 550 fins al 450 ane.

Ibèric ple: abasta també dues fases, les quals són difícils de precisar cronològicament:

- Vilars III, des del 450 fins al 325 ane. Suposa l'horitzó ibèric ple.
- Vilars IV, des del 325 fins al 300 ane. Es tracta de l'última fase dels Vilars, moment en el qual s'abandonaria.

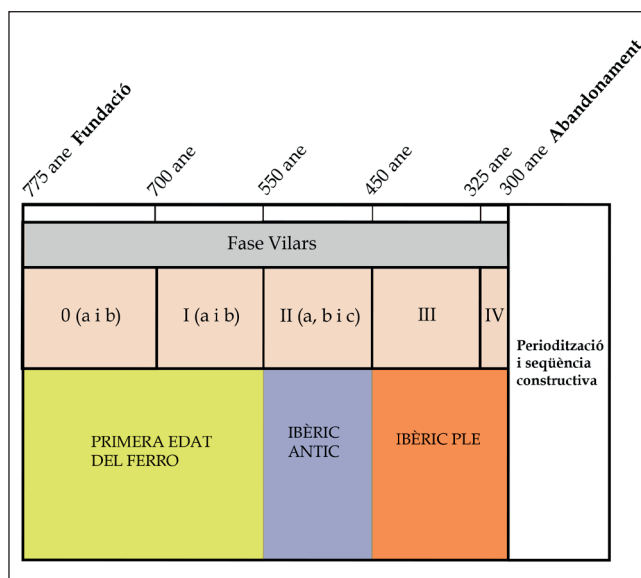

Figura 4. Esquema amb la periodització de les fases dels Vilars.

Evolució urbanística de la fase Vilars II (550-450 ane). Caracterització general

El final de la fase del GSG-IV (800/775-550 cal. ane) coincideix en la fortalesa dels Vilars amb l'inici del període ibèric antic, fase coneguda en l'assentament com a Vilars II (550-450 ane). Cal destacar que aquesta fase es troba molt malmesa pels treballs agrícoles, especialment en la part sud del jaciment (en la zona 4 i algunes parts de la zona 11) (figura 5), però alhora es tracta d'una fase molt ben coneguda perquè ha estat excavada en una extensió considerable.

Malgrat que no es modifica el perímetre establert des de la seva fundació i l'estructura tradicional es conserva, sí que es tracta d'una etapa amb una intensa activitat constructiva que permet establir i diferenciar fins a tres etapes diferents: Vilars IIa (550-525 ane), Vilars IIb (525-475 ane) i Vilars IIc (475-450 ane), fase conservada puntualment en el jaciment i de curta durada.

Estratigrafia de l'ibèric antic: Vilars IIa, IIb i IIc

La primera subfase d'aquest període, la de Vilars IIa (550-525 ane), es troba en un moment de trànsit entre la primera edat del ferro (Vilars I) i l'ibèric antic (Vilars II). Es tracta d'una fase mal coneguda i només ha estat documentada en alguns sectors de la zona central (zones 6 i 7), al nord-oest (zona 11) i al nord-est de la fortalesa (zona 13). En l'àmbit urbanístic Vilars IIa sembla no presentar massa canvis significatius respecte a l'etapa anterior, per la qual cosa cal entendre aquest moment en clau de continuïtat. La fortalesa disposa en aquest moment d'un únic accés situat al sud-est, atès que la porta oest occidental —contràriament al que s'ha suggerit fins al moment— hauria estat tapiada acuradament en la fase Vilars 0. Els habitatges, de tipus unicel·lular i planta rectangular, són llargs i estrets, i conserven el mateix patró modular que l'observat en els recintes

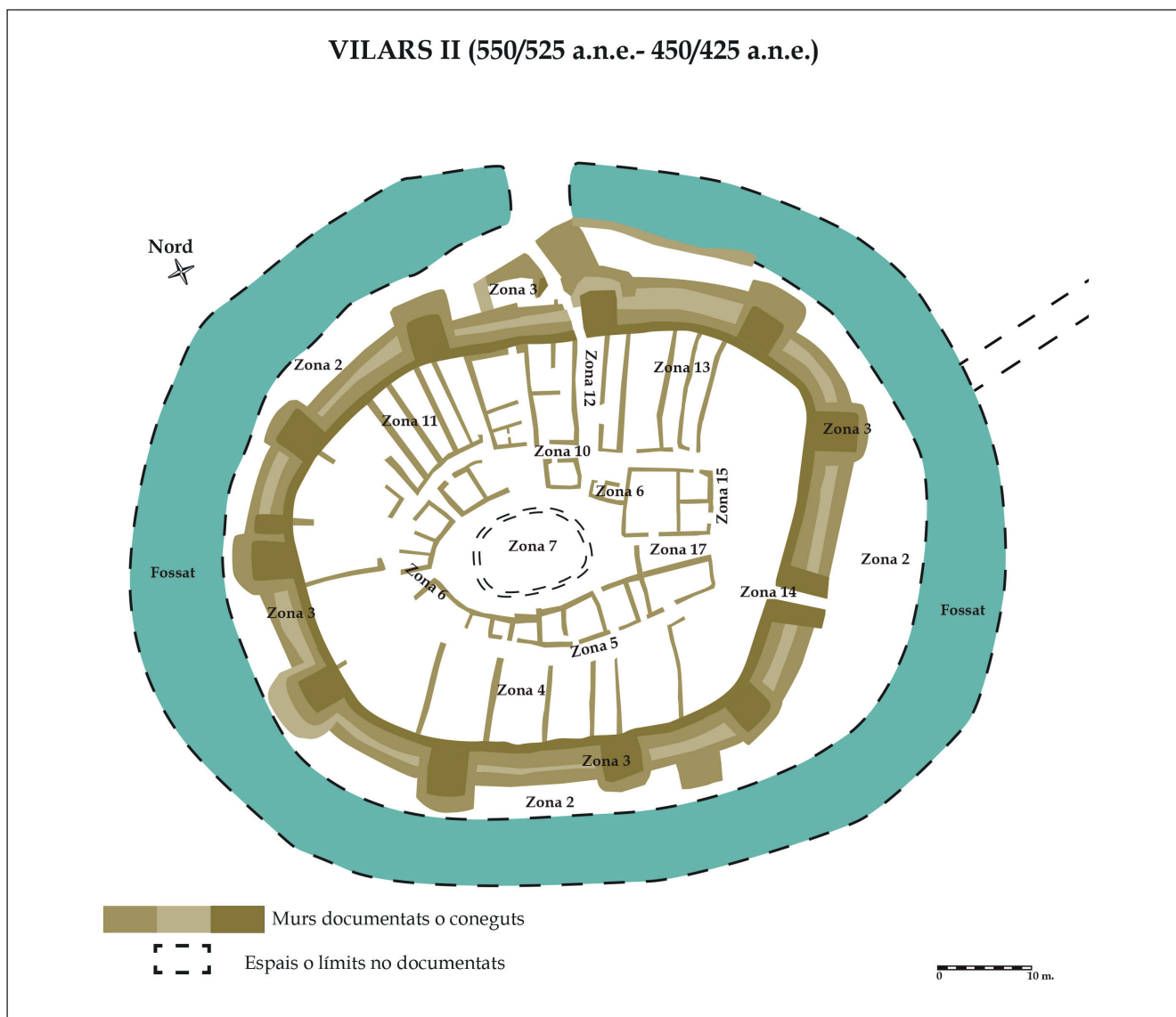

Figura 5. Planta general amb totes les zones on es documenta la fase Vilars II (550-450 ane). Font: GIP 2016.

domèstics de l'etapa precedent datats a finals de la primera edat del ferro (Vilars I) (GIP 2005: 655). Els escassos nivells excavats corresponents a aquesta fase es caracteritzen per l'aparició de les primeres ceràmiques tornejades paleoibèriques de procedència meridional o costanera, les primeres ceràmiques grises monocromes d'imitació local, les quals seran abundants durant la següent fase (Vilars IIb).

La fase Vilars IIb (525-475 ane) és aquella intermèdia de l'horitzó ibèric antic, datada en la primera meitat del segle v ane i és la que ha aportat majors novetats per a la caracterització del període. En l'àmbit urbanístic cal assenyalar que el sistema defensiu exterior experimenta canvis substancials en la seva estructura: a la façana nord de la fortificació s'edifica una nova porta, a la vegada que es reforça l'estructura de la muralla. En relació amb aquesta, i a costa de l'espai que en la fase Vilars IIa ocupava un habitatge, es va habilitar un nou carrer empedrat amb voreres incipients que connecta el nou accés amb la plaça central (zona 12). Durant la fase Vilars IIb els habitatges disposaven de plantes rectangulars o

lleugerament trapezoïdals, doblaren la seva superfície d'habitabilitat i van adoptar solucions de major complexitat arquitectònica que es tradueixen en la compartimentació de l'espai interior (GIP 2005: 655-656; Junyent i López 2016: 44-45).

La cultura material de la fase permet confirmar una generalització significativa de les ceràmiques tornejades que conviuen amb els recipients modelats a mà de tradició prehistòrica. Entre les ceràmiques d'importació fabricades a torn es documenten alguns fragments puntuals afins a les produccions de tradició fenícia, ceràmiques grises monocromes procedents dels tallers emporitans o els seus limítrofs, ceràmiques de vernís negre procedents de l'Àtica i alguns fragments de ceràmiques amb pintura procedents de les colònies gregues d'occident. Pel que respecta a la ceràmica ibèrica, en destaquen la presència de les peces oxidades, llises o decorades amb motius geomètrics, així com la individualització de la producció de ceràmiques grises monocromes d'imitació ibèrica, associada per alguns autors a tallers locals d'àmbit regional, que imita el repertori vascular de

les ceràmiques gregues d'occident (Garcés, Martín i Vilà 2003: 21-22; Junyent i López 2016: 104).

L'última subfase, Vilars IIc (475-450 ane), és la més mal coneguda, conservada gairebé exclusivament en els marges-testimoni. A aquest període s'hi relacionen petites refaccions domèstiques que preludien les remodelacions urbanístiques de més importància que afecten la distribució i orientació general dels espais de circulació durant l'ibèric ple (fase Vilars III, 450-325 ane). Seguint la tònica de la fase precedent, els habitatges presenten plantes complexes compartimentades, parets mitgeres més estretes i, novament, una significativa reducció de la seva superfície d'habitabilitat. Pel que respecta a la cultura material simplement cal destacar l'ús generalitzat de la ceràmica ibèrica a torn de producció local i, des de finals de la cinquena centúria, la documentació de les primeres importacions àtiques que arriben a la fortalesa vinculades al circuit comercial emporità (GIP 2005: 656).

Els Vilars durant el període ibèric antic: canvis urbanístics i recintes singulars

El període ibèric antic és un moment molt important per un dels aspectes més emblemàtics de la fortalesa com és el sistema defensiu ja que aquest pateix força variacions i remodelacions (les quals no es considera que puguin ser assignades a una subfase concreta). A partir del registre arqueològic s'ha arribat a la conclusió que la porta oest durant la fase de l'ibèric antic havia quedat tancada feia molt i s'obrí una nova entrada al recinte emmurallat, la porta nord, la qual s'enllaçava amb el carrer perimetral i, a més a més, es va excavar el primer fossat, el qual va comportar la destrucció del camp frisi: la barrera de les pedres enclavades conservades entre l'escarpa i la muralla torrejada, es va anar reblint gradualment de terres per la construcció de l'escarpa/mur, la qual funcionava en elevació, fent que durant la primera meitat del segle v ane aquesta barrera enclavada es trobés fora de servei (Junyent i Moya 2011).

S'ha considerat que ambdues accions constructives s'emmarcarien en un mateix procés de remodelació arquitectònica de la fortalesa durant aquesta fase Vilars II, amb l'objectiu de monumentalitzar el nou accés principal (Junyent i Moya 2011: 97). Pel que respecta a l'estructura interna dels Vilars durant l'ibèric antic, com s'ha dit, els habitatges per norma general es van anar compartimentant més, fins arribar a doblar el seu espai d'habitabilitat, i la construcció d'aquests nous habitatges en la zona 4 (barri sud) seria la que inauguraria el període: en aquest barri es va documentar l'arrasament i anivellació de les cases de Vilars I (700-550 ane), i la construcció a sobre d'unes altres de més espaioses. Aquests nous àmbits no comportarien, però, un nou arranjament urbanístic, sinó que continuarien formant part de l'estructura urbanística de la fase Vilars I ja que les cases van continuar delimitades pel mur interior de la muralla i el carrer (zona 5 i zona 10). Una important remodelació urbanística que cal destacar és la que va patir la zona 6: durant les fases precedents (Vilars 0 i Vilars I) aquesta àrea del jaciment esta-

va ocupada per una espaiosa plaça amb cinc forns (GIP 2013; GIP 2016) situada davant les façanes de les cases de la zona 4. Durant el període de l'ibèric antic, aquesta plaça dona lloc a un espai amb petites compartimentacions, on han estat recuperats gran part dels materials de la fase de l'ibèric antic en la fortalesa. Per les seves reduïdes dimensions, s'ha plantejat que es tractés d'espais d'emmagatzematge, o bé que estiguessin destinats a allotjar alguns animals de talla mitjana (Nieto 2013: 128).

Però un dels aspectes més significatius d'aquest període és l'aparició dels primers edificis públics. En aquest sentit cal esmentar el sector 6/13: aquest recinte presentava dos moments d'ocupació diferenciats, on la fase més antiga destaca per la compartimentació en dos espais del sector, el més occidental dels quals només presentava restes d'un possible pilar o banqueteta i d'un nivell d'ocupació. El moment més recent es caracteritza per una habitació de grans dimensions amb tres únics elements arquitectònics: dues banquetes corregudes d'est a oest adossades als murs nord i sud respectivament, i una gran llar central de caràcter orientaltzant (en la fase Vilars IIb) (figura 6). Aquest espai fou interpretat com una sala de reunions (GIP 2005: 657-662). No es tracta, però, de l'única llar amb aquestes característiques ja que el sector 11/3, el qual fou interpretat com un espai de culte o temple, presentava diversos elements singulars situats en la sala interior entre els quals destaca una llar de "pell de brau" com la del sector 6/13. L'edifici presentava una superfície útil de 55 m² i tenia una planta en forma trapezoïdal que feia 11 metres de longitud per una amplada entre 5 m (a la part sud) i 6,5 m (a la part nord) (GIP 2005: 657). Aquesta sala estava presidida per una llar singular que també tenia tres nivells de funcionament i que presentava com a peculiaritat la seva forma imitant una pell de brau estesa amb els extrems apuntats i una mena de revora que delimitava la zona del foc. Ocupava una posició central respecte als murs de l'estança i estava acompanyada per una altra estructura d'elevació arrodonida i basament quadrangular construïda amb tovots que podia ser interpretada com a taula o "altar". L'espai es complementava amb el fons d'un gran recipient de ceràmica a torn parcialment enterrat i reparat amb guix contra el parament occidental del mur mitger que separava el sector (Alonso *et al.* 2003; GIP 2005: 657-658; GIP 2006). A partir d'aquests elements arquitectònics i el material recuperat, l'edifici ha estat interpretat com un recinte cultual on el més significatiu és l'equipament de la gran sala destinada al culte (GIP 2005: 663-665) (figura 6).

En la mateixa zona 11 també es va localitzar una casa singular: es tracta d'una gran estança adossada a la porta nord i compartimentada en quatre espais diferents per dos murs mitgers. L'excepcionalitat de l'espai, comunament conegut com la "Casa del Ferrer", recau en el fet que s'hi van localitzar diverses estructures de combustió i una fossa metal·lúrgica, entre les quals destaca un forn de forja, de les més antigues localitzades en el nord-est peninsular (Garcés *et al.* 1997: 40-42; Junyent i López 2016: 63-65).

Figura 6. A dalt: mur de la subfase Vilars IIc per sobre de la llar orientaltzant de Vilars IIb (sector 6/13). A baix: imatge del sector 11/3 durant el procés d'excavació de l'any 2002. Font: GIP 2002, fons documental.

El material ceràmic de la fase Vilars II (550-450 ane)

Metodologia i valoració estadística general

Després de trenta anys d'excavacions pràcticament ininterrompudes, la fortalesa dels Vilars ha proporcionat milers de fragments de materials ceràmics. En relació amb la fase de l'ibèric antic, excavada en extensió i documentada en bona part del jaciment, els materials que ha proporcionat el jaciment dels Vilars són abundants però, per desgràcia, molt frag-

mentaris. Pel que fa als materials es tracta d'una fase molt significativa ja que és el moment que podem identificar a partir de la presència de les primeres ceràmiques tornejades associades a ambients meridionals i a l'aparició de les primeres importacions de caràcter mediterrani, convivint amb les produccions ceràmiques locals fetes a mà.

Les unitats estratigràfiques processades arriben a un volum de 554, amb un total de 4.222 individus i 29.428 fragments estudiats. La quantificació dels materials s'ha establert a partir d'uns certs criteris de representativitat i l'objectiu d'aquesta anàlisi és determinar el nombre total de fragments (NTF) i el

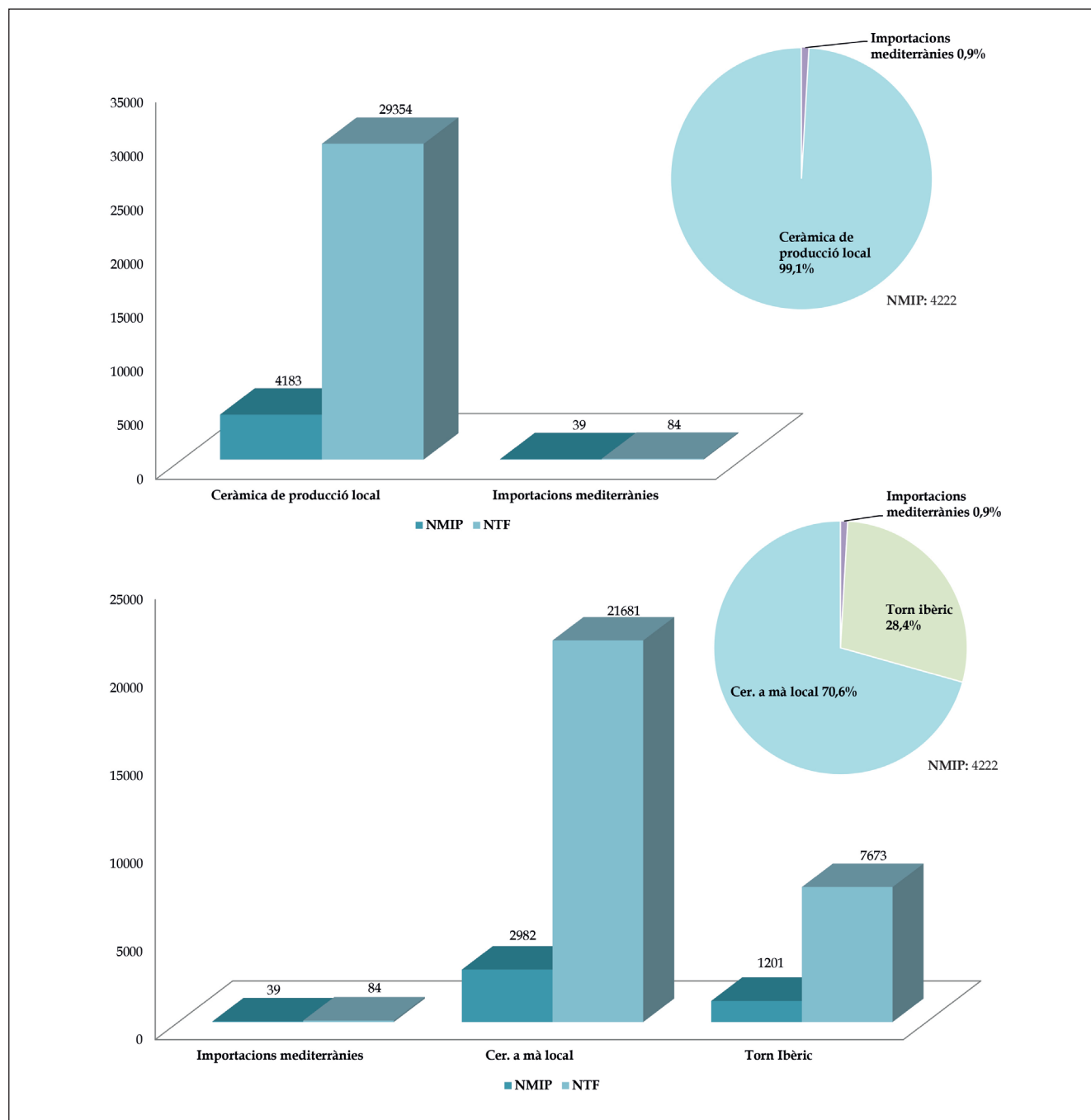

Figura 7. Percentatges globals amb el NMIP i NTF. A dalt, relació percentual segons la procedència dels materials vasculars. A baix, relació percentual segons la tecnologia dels materials vasculars.

nombre mínim d'individus (NMI), en funció de les diverses categories i tipologies ceràmiques especificades a l'inventari. El nombre mínim d'individus consisteix en l'estimació de peces ceràmiques que representen els fragments obtinguts seguint uns protocols concrets. Aquest mètode es desenvolupa mitjançant l'atribució de diversos fragments a una peça per determinar la freqüència de cada grup ceràmic en un context arqueològic concret.³ Finalment, en cas de no tenir

3. Tot i que aquest mètode pot infravalorar el nombre de peces, és més raonable construir informació sobre una base

ni vores ni bases ni cap element amb forma, però sí fragments informes, s'assigna automàticament un sol individu indicador de presència, aplicant així el sistema de la *ponderation par un*. D'altra banda, el nombre total de fragments consisteix en la quantificació de cada fragment ceràmic com un sol individu (Arcelin i Tuffreau-Libre 1998).⁴ Cal tenir en

petita però sòlida en comptes de fer-ho sobre una base àmplia però incerta.

4. En aquest cas els resultats es presentaran tant amb el NMIP i el NTF, ja que el volum de formes recuperades és molt escadusser per presentar-ho només amb el NMIP i distorsionaria el volum real de les diverses tipologies estudiades.

compte que el valor d'aquests resultats no recau en les dades numèriques per elles mateixes, ja que es tracta de valors relatius: el seu valor real és indicador de les tendències i comportaments que es mostren en la fortalesa.

Així doncs, les restes vasculars han estat dividides segons la seva manufactura, és a dir, si han estat fetes a torn o a mà, i a partir d'aquí segons el tipus de producció al qual es poden atribuir. Les produccions tingudes en compte per a la fase Vilars II, donat que són les que o bé apareixen amb més freqüència o bé han estat diferenciades per la seva rellevància en el context estratigràfic, han estat les següents: la ceràmica grisa monocroma (GRMONO), ceràmica àtica de vernís negre (ATI VN), ceràmica àtica de figures negres (ATI FN), ceràmica àtica de figures roges (ATI FR), altres importacions (IMP ALT), àmfora fenícia (AM FEN), àmfora púnica (AM PUN) i altres produccions amfòriques no identificades (AM ALT), per a aquelles fàcies ceràmiques importades. Pel que respecta a la ceràmica ibèrica, aquesta ha estat dividida entre els seus aspectes formals, és a dir, si són ceràmiques ibèriques reduïdes (IBERED) o si són ibèriques oxidades (IBEOX). Finalment, s'ha individualitzat en un últim grup la ceràmica grisa ibèrica imitació de la grisa monocroma (IGRMONO).

El conjunt ceràmic que es presenta a continuació és molt homogeni: un 99,1 % dels individus ponderats són produccions locals (4222 NMIP i 29438 NTF), mentre que tan sols un 0,9 % dels individus ponderats són importacions, en la seva totalitat de l'àrea mediterrània (39 NMIP i 84 NTF) (figures 7 i 8). Els elements vasculars recuperats en la fase de l'ibèric antic dels Vilars indiquen una predominança absoluta dels elements locals o de manufactura ibèrica,⁵ amb algunes importacions que no poden sinó considerar-se puntuals estadísticament. D'aquestes produccions locals, el 70,6 % (2982 NMIP i 21681 NTF) corresponen a elements de manufactura a mà, mentre que només un 28,4 % (1201 NMIP i 7673 NTF) són ceràmiques "ibèriques" produïdes amb la tecnologia del torn.

Entre les produccions locals a mà, sobre el total dels individus la ceràmica a mà grollera representa quasi la meitat del total, amb un 48,7 % dels individus ponderats (2037 NMIP i 17585 NTF), seguida per la ceràmica a mà polida, amb una representació del 22,6 % dels individus ponderats (945 NMIP i 4096 NTF). Pel que respecta a les ceràmiques a torn ibèriques, aquelles oxidades representen el 21,5 % del total dels individus (898 NMIP i 6757 NTF), mentre que la producció individualitzada d'imitació de la ceràmica grisa monocroma representa un 4,4 % dels individus (182 NMIP i 659 NTF), per sobre inclús de les ceràmiques ibèriques reduïdes, les quals

representen un 2,9 % del total dels individus (121 NMIP i 659 NTF)⁶ (figura 8).

Pel que fa a les importacions, l'àmfora fenícia provinent de tallers occidentals (figura 9) és la més abundant de totes les importacions amb una representació del 64,1 % (25 NMIP i 63 NTF), seguida des de molt lluny per les àmfores a les quals no s'ha pogut atribuir una procedència clara amb un 7,7 % dels individus ponderats. Només dos d'aquests fragments podrien ser atribuïbles a àmfores magno-gregues antigues (englobades en l'àrea de producció massaliota). També s'ha documentat un petit fragment corresponent a una àmfora punicoebusitana antiga (2,6 % del total del NMIP, dins l'àrea de producció feniciopúnica occidental).

La resta de les importacions queden representades per elements de vaixel·la de taula (figura 10), elements molt minoritaris a la fortalesa i, per tant, amb molt poca representació en les estadístiques, però no per això menys importants: és durant la fase Vilars IIB que comencen a aparèixer les primeres importacions gregues d'occident com la copa B2 jònia, les copes pseudojònies gregues pintades (conjuntament formen el 7,7 % del total d'individus ponderats) o la ceràmica grisa monocroma de Massàlia (2,6 %), provinents de l'àrea de producció d'influència massaliota. En aquesta mateixa fase també hi són presents les ceràmiques provinents de l'Àtica, amb les produccions de vernís negre, amb una representació de 10,3 %, i, durant la fase Vilars IIC, amb les primeres representacions aparegudes en la fortalesa d'elements de vaixel·la de vernís negre pintada, amb la copa de figures negres (2,6 %) i el càntar de *Saint Valentin* (2,6 %) (figura 9).

Finalment, si ens fixem en els percentatges obtinguts globalment per zones (figura 11) podem observar que aquelles àrees corresponents a la zona d'extramurs (zona 2), el sistema defensiu (zona 3), els carrers (zones 5, 10, 12, 14 i 17) i el sondeig de la zona 7 mostren percentatges amb relació a la presència ceràmica molt més baixos, tal com era d'esperar, que no pas aquells barris residencials com ara les zones 4, 11 i 13, en els quals s'evidencia una preeminència de les produccions ceràmiques a mà locals, seguides de les produccions ibèriques. La zona 13 on es troba la major representació d'ambdues produccions. Pel que respecta als elements importats, aquesta també és la zona residencial que més elements mostra d'aquest grup.

Convé fer especial atenció a la zona 6, la qual podria considerar-se que correspon als espais comunitaris de la fortalesa: els espais de producció i magatzems i la sala de reunions. Aquesta zona és l'àrea del jaciment que més individus ha proporcionat tant de producció local (ceràmica ibèrica i ceràmica a mà), com de ceràmiques d'importació mediterrània. D'aquestes últimes, val a dir que en especial es tracta d'àmfores de manufactura fenícia occidental, aspecte que reforça la funció de magatzem de la zona. L'acumulació de materials en aquesta zona concreta no fa més que reforçar la idea comunitària d'aquests espais.

6. Els aspectes funcionals del conjunt ceràmic de producció local es troben actualment en fase de revisió. Els resultats seran publicats en la tesi doctoral de l'autora.

5. Entenem manufactura ibèrica com a concepte per englobar les produccions a torn de manufactura local, és a dir, a la zona del nord-est peninsular. Com que és el terme que s'ha utilitzat i acceptat fins ara, en aquestes línies es mantindrà, tot i la discussió actual sobre si la formació de la cultura ibèrica fou un procés unificat o no.

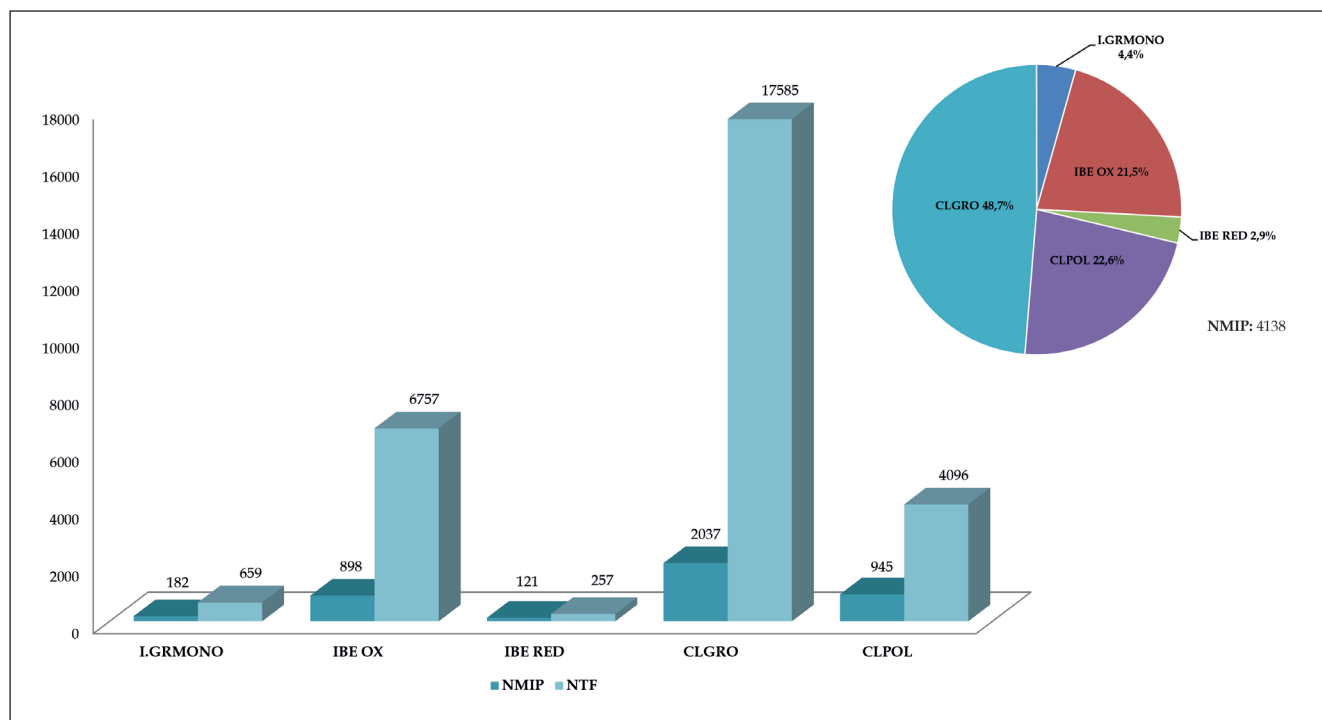

Figura 8. Relació i percentatge entre el NMIP i el NTF de la ceràmica de producció local.

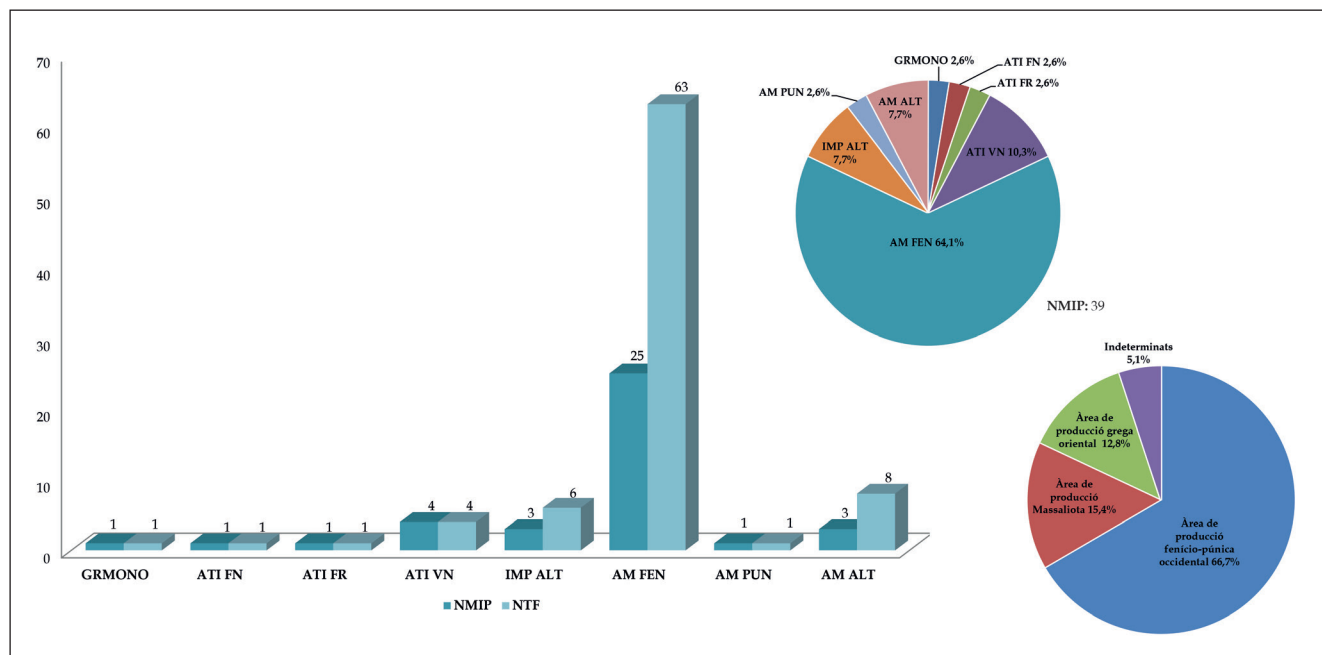

Figura 9. Relació i percentatge entre el NMIP i el NTF de les ceràmiques d'importació. A la dreta, percentatges globals segons l'àrea de procedència.

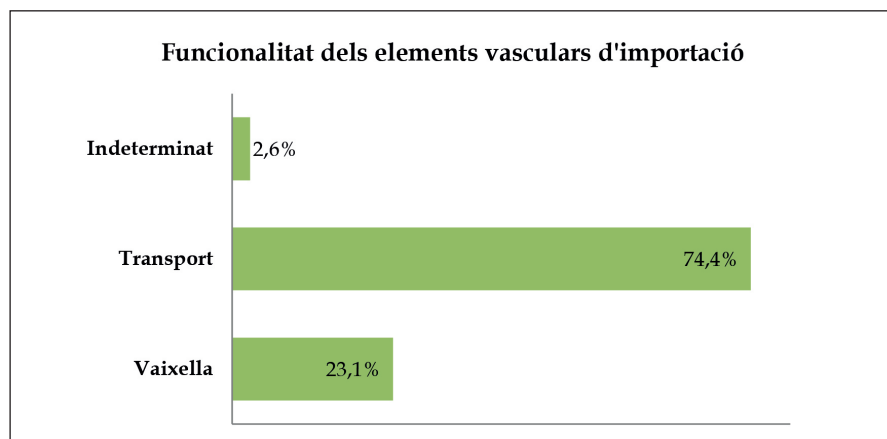

Figura 10. Relació i percentatge segons el NMIP de la funcionalitat dels elements vasculars d'importació.

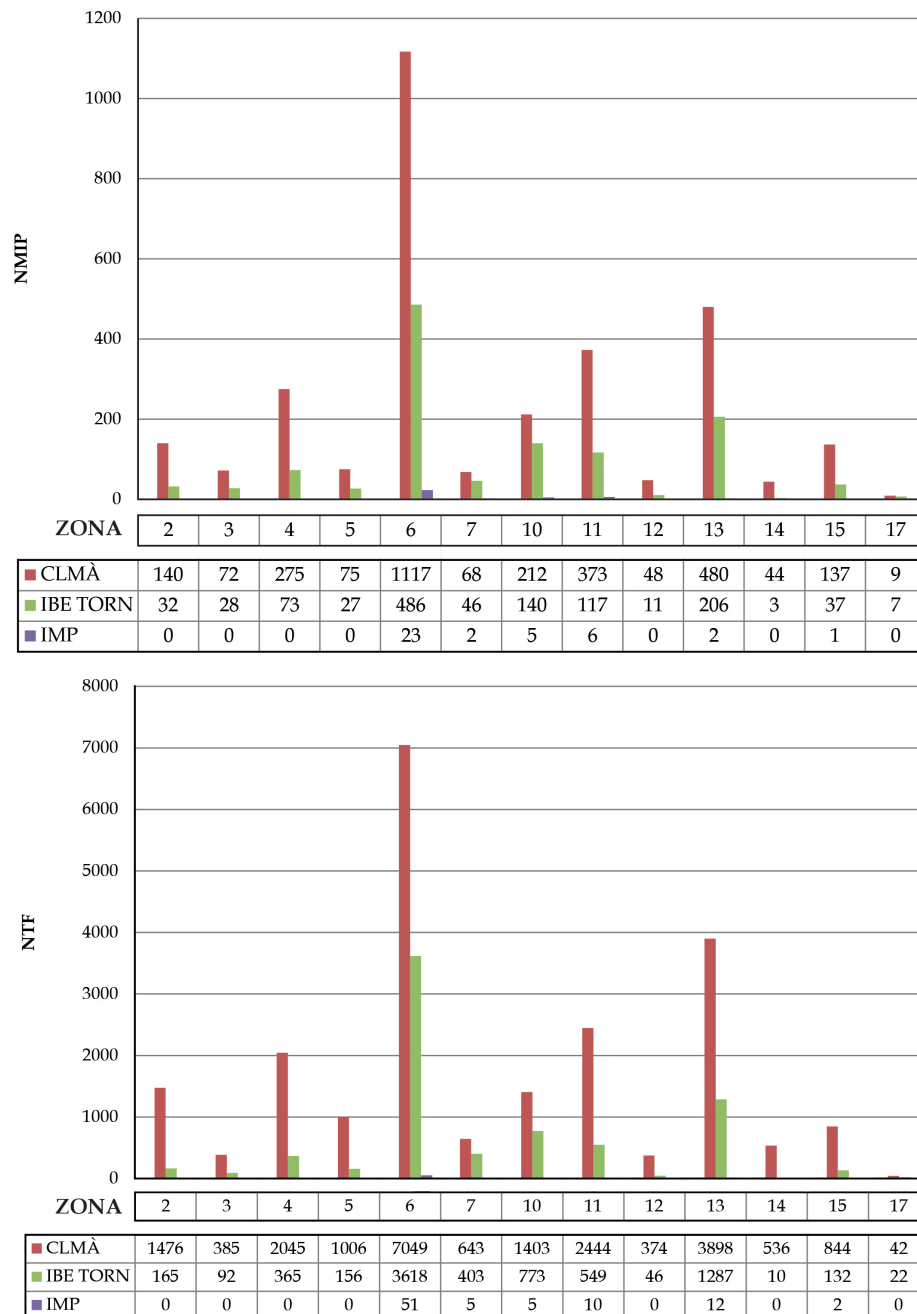

Figura 11. Relació entre el NMIP i el NTF segons les zones excavades de la fase de Vilars II.

Tipologies ceràmiques⁷

En la fase de Vilars II (550-450 a.n.e.) els materials ceràmics es divideixen en dos grans grups segons la tecnologia emprada en la seva producció: les ceràmiques realitzades a mà i les ceràmiques produïdes amb el torn. A continuació es detallen les característiques tècniques, tipològiques i morfològiques dels elements ceràmics recuperats en aquesta fase.

7. En els dibuixos, les seccions de les peces ceràmiques es presenten en dos colors diferents: en gris per a les peces tornejades i en negre per a les peces a mà.

La ceràmica a torn: aproximació tipològica

Aquest tipus de producció queda dividit en dos grups segons la procedència dels elements ceràmics, és a dir, si es tracta de restes ceràmiques foranes, les quals com s'ha vist representen una reduïda part del total, i les restes ceràmiques de producció local, és a dir, de producció ibèrica, que representen el gruix d'aquest tipus de producció.

Les importacions

Les importacions recuperades a la fortalesa pertanyen a un total de nou produccions diferents provinents

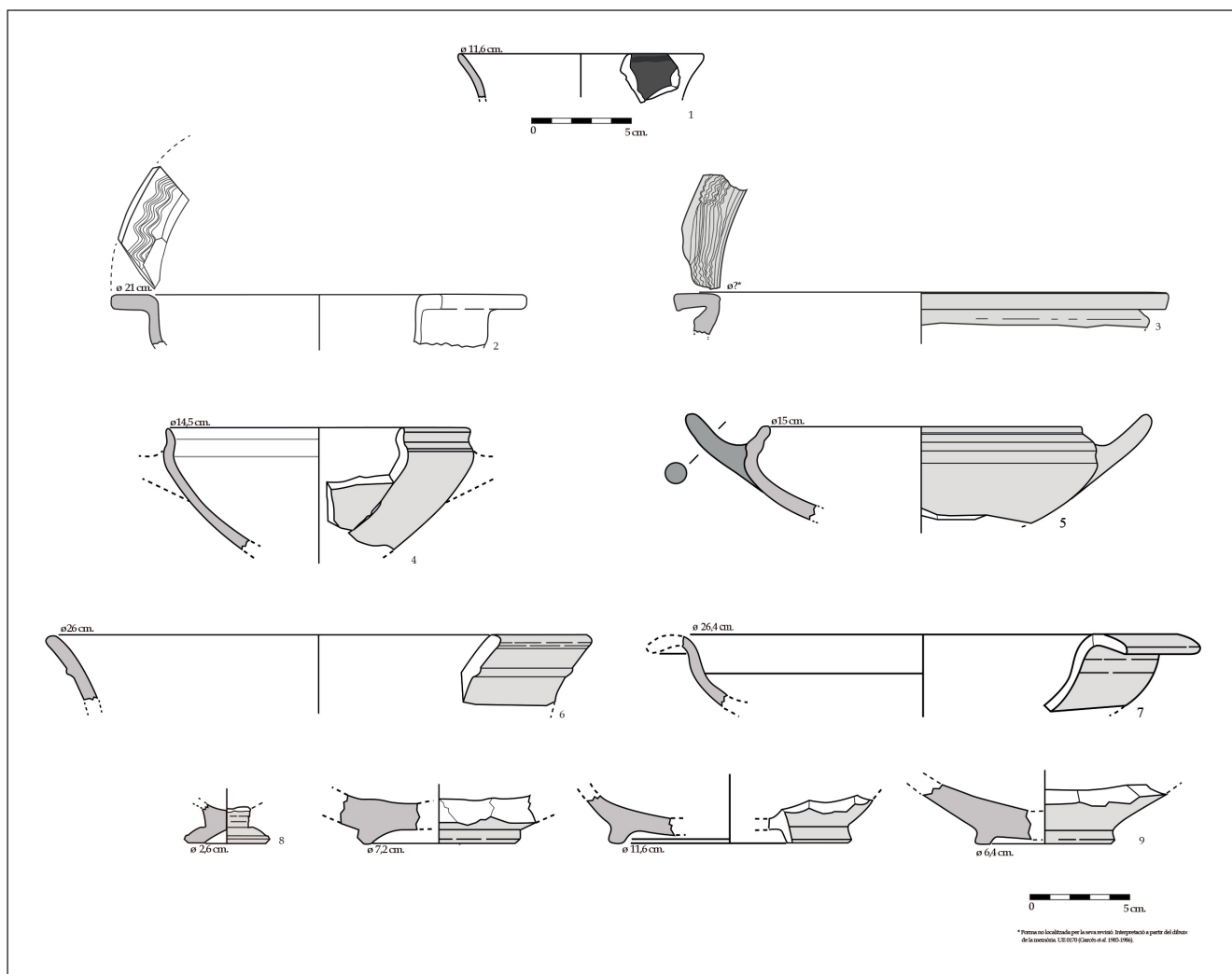

Figura 12. Ceràmica grisa monocroma massaliota i d'imitació ibèrica. 1, vora de ceràmica grisa monocroma massaliota. 2, plat a marlí amb ones incises, ceràmica ibèrica oxidada. 3, plat a marlí de ceràmica grisa monocroma d'imitació local. 4 i 5, copes amb nanses. 6 i 7, plats. 8, peu de copa. 9, peus de plats. Font: a partir de Garcés *et al.* 1990 i GIP 2006, 2011 i 2017.

Reixac o bé d'Alorda Park (Garcés, Martín i Vilà 2003: 22). L'exemplar oxidat amb ones incises dels Vilars no podria atribuir-se dins d'aquest grup i, amb precaució, caldria situar-lo com un cas infreqüent.

La ceràmica àtica de figures negres

Hi ha un únic fragment recuperat en tota la fortalesa, el qual fou localitzat en un nivell relacionat amb la remoció antiga provocada per la construcció del pou cisterna, possiblement en un moment avançat de Vilars IIc (475-450 a.n.e.) a cavall entre l'inici de la fase Vilars III (450-325 a.n.e.), malgrat que el fragment ha estat datat tipològicament com a pertanyent a una copa o *kylix* del grup d'Haimon⁹ de finals del segle V a.n.e.¹⁰ (figura 13, 3), i no pas per

la cronologia de l'estrat. És a dir, la vida útil de la peça amb tota probabilitat cal situar-la durant Vilars IIb (525-475 a.n.e.).

Aquest petit fragment no pot donar idea de la perfecció tècnica i estètica assolida pels tallers àtics, malgrat que la seva importància radica en la seva mera presència a la fortalesa, degut al seu alt cost i circulació restringida. La comercialització d'aquests vasos indica, doncs, la projecció d'*Emporion* vers els mercats del llevant i el sud-est peninsular (Junyent i López 2016: 128).

La ceràmica àtica de figures vermelles

El gruix de les importacions de ceràmica àtica de figures vermelles als Vilars se situa sobretot en les fases III (450-325 a.n.e.) i IV (325-300 a.n.e.), però

9. Agraeixo l'atribució del fragment al grup d'Haimon a Marta Santos, directora del Museu d'Empúries.

10. Es tracta d'un taller molt actiu durant bona part del segle V a.n.e., l'origen del qual és el Pintor d'Haimon. Aquest taller ha estat denominat per la bibliografia especialitzada com a grup de seguidors d'Haimon. Les seves manufactures es poden rastrejar sense problemes fins a les primeres dècades

de la segona meitat del segle V a.n.e., entre altres raons perquè el seu èxit propiciarà que el taller segueixi viu amb l'arribada de nous aprenents que després passaran a mestres amb els mateixos esquemes, fins que el mercat s'esgoti molt avançat el segle V a.n.e. (García Cano 2014: 39-40).

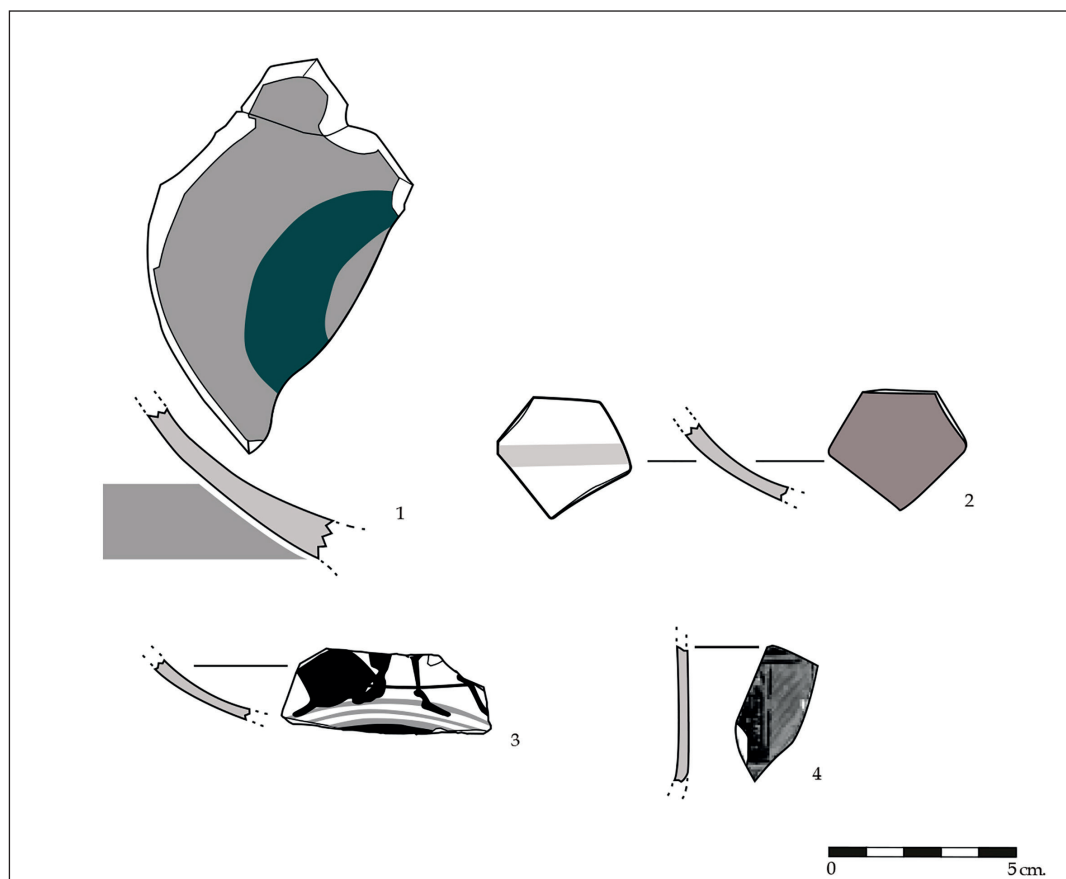

Figura 13. Ceràmiques d'importació gregues occidentals. 1, copa jònica. 2, fragment de ceràmica grega d'occident pintada. 3, Cílix (*stemless*). 4, fragment de càntar de *Saint Valentin* (*sessile with low handles*). Font: a partir de Garcés *et al.* 1992 i GIP 2006, 2011, 2013.

cal esmentar un petit fragment de càntar *sessile* de ceràmica àtica de la classe de *Saint Valentin*, el qual cronològicament queda situat a cavall entre l'última fase de Vilars II i principis de Vilars III.

El fragment pertany a la part superior del cos del vas i s'observa una decoració consistent en dos panells verticals separats per una línia de vernís negre: un reservat, amb línies obliqües de vernís diluït, i l'altre envernissat en negre amb "plomes" en pintura blanca sobreposada. Malgrat tractar-se d'un fragment de tan petites dimensions, la seva identificació no ofereix dubtes (grup VII de Howard i Johnson) ja que les "plomes" són un motiu decoratiu molt característic, com també ho són els rombes i les fulles de llover o d'heura, encara que podria atribuir-se a un escif, vas que també ho incorpora (figura 13, 4). La seva presència a la fortalesa s'atribueix, com en el cas de les figures negres, a la projecció d'*Emporion*, on es troben en abundància peces de la classe de *Saint Valentin*. Aquest fragment és de summa importància per la seqüència cronològica dels Vilars, ja que per la seva posició estratigràfica, ofereix un *terminus post quem* a la construcció del pou cisterna (zona 7) que és necessàriament posterior a un mur datat en el darrer quart del segle v ane pel petit fragment àtic (Junyent i López 2016: 128).

Altres importacions gregues

Tot i que no constitueixen un gran repertori, sí que cal diferenciar les escasses importacions gregues o

gregues d'occident que es localitzen als Vilars, entre les quals trobem tant vaixel·la fina de taula com àmfores.

En la intervenció de l'any 1992, es varen documentar dos fragments de ceràmica grega d'occident pintada (altrament dita pseudojònica),¹¹ apareguts en els nivells més inferiors de Vilars IIa i que es podien datar així a mitjan la sisena centúria (Garcés *et al.* 1992: 32). Més tard, l'any 2001, es va recuperar un altre fragment de ceràmica grega d'occident, un petit fragment de copa, molt lleugerament carenada, amb una superfície externa brillant decorada amb dues bandes de color ataronjat o beix clar i la interior completament pintada de color marró-negrós (GIP 2001: 36-37) (figura 13, 2).

Un altre fragment a destacar és una paret del cos d'una copa B2 jònica. Del fragment en destaca sobretot el vernís vermell en la part inferior de la cara externa i el disc reservat rodejat per una franja negra. Tot i que els primers exemplars procedeixen de tallers de l'est de Grècia, per a alguns de l'illa de Samos, la difusió d'aquest vas per la Mediterrània es va produir ràpidament i és la que millor representa la projecció focu-emporitana sobre el llevant peninsular a finals

11. L'estudi d'aquestes produccions, així com les de l'est de Grècia, on es troben els prototipus, ha experimentat successius canvis i aportacions en els darrers anys, augmentant els focus de procedència i els matisos de les produccions. Caldrà doncs una recerca acurada per situar el fragment, que en qualsevol cas constitueix una importació segura.

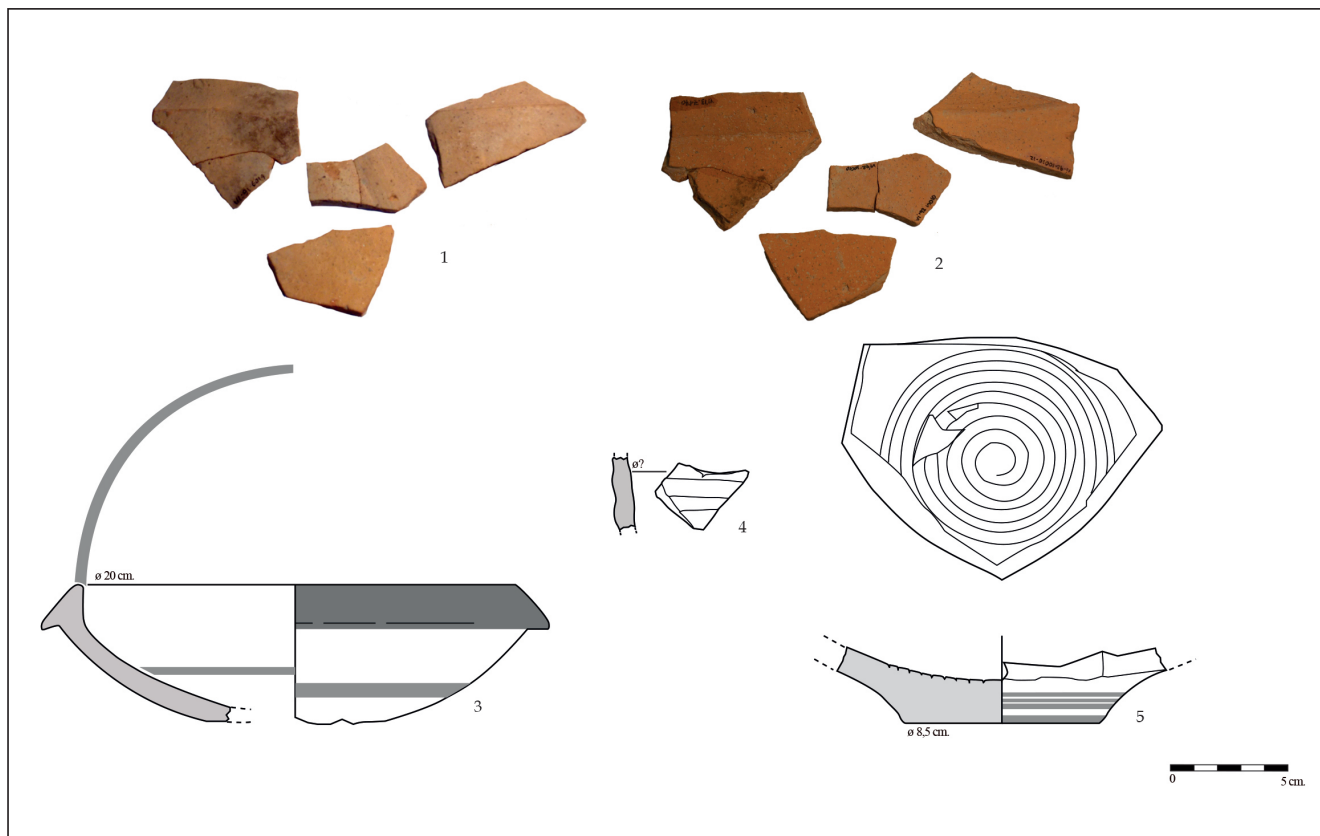

Figura 14. Produccions feniciopúniques dels tallers occidentals. 1 i 2, àmfores fenícies de pasta *Malaka* procedents de les zones 6, 7 i 10. 3, possible morter trípede fenici. 4, fragment d'àmfora punicoebussitana. 5, morter de possible procedència púnica.

del segle vi ane. Amb tota probabilitat, l'exemplar dels Vilars podria correspondre a una imitació massaliota (figura 13, 1).

Finalment, cal fer esment a dos petits fragments informes, els quals foren identificats com a possibles àmfores magnogregues antigues.¹² Donat que es tracta de fragments informes, la seva assignació a una forma ceràmica específica no ha estat possible.

La ceràmica feniciopúnica

A la fortalesa dels Vilars, les produccions de tradició fenícia estan poc representades quantitativament, però hi són presents. Quasi en la seva totalitat, es tracta de fragments d'àmfora amb engalba beix (figura 14, 1) i interior ataronjat (figura 14, 2), amb abundant desgredant de pissarra, mica platejada i partícules esquitoses, comunament identificada dins el grup *Malaka* (Torres 1995: 256-257). Es troben fragments d'aquest tipus dispersos en diverses zones de l'interior de la fortalesa, però la major concentració se situa en la zona 6. Tot són fragments informes, malgrat que s'han recuperat algunes carenes que permeten relacionar les peces amb el tipus 11 de la tipologia de J. R. Torres (Torres 1995: 468-477). Cal destacar també el morter trípede recuperat en un paviment

de la zona de magatzems, tot i que malauradament la seva adscripció a la tradició fenícia només es pot basar en la forma del bol trípede, ja que la seva pasta no ha pogut ser identificada i adscrita a cap tipologia ceràmica (figura 14, 3).

Les importacions pròpiament púniques als Vilars es redueixen a un únic fragment identificat d'àmfora punicoebussitana assimilable a les primeres produccions eivissenques dels dos primers quarts del segle vi ane (Torres 1995: 258) (figura 14, 4).

L'altre fragment recuperat és un segon morter (figura 14, 5) el qual presenta una pasta de color marró molt clar amb decoració pintada a bandes concèntriques roig vinós en la superfície de recolzament i bandes més estretes paral·leles a prop de la base. Es tracta d'una base plana d'un recipient còncav de paret gruixuda i estructura massissa del qual no es conserva la part superior del cos i la vora. En el fons intern té una profunda estria gravada en espiral de deu voltes, destinades a accentuar l'efecte abrasiu de la superfície. La tipologia correspon a la dels morters púnics i, encara que no se n'ha provat la procedència, podria tractar-se d'una importació eivissenca donada l'espiral del centre i la pasta de la peça, amb abundants nòduls vermellosos (Guerrero 1995: 208; Torres 1995: 258; Junyent i López 2016: 120).

La ceràmica ibèrica

Les produccions ceràmiques ibèriques són molt variades quant a aspectes tècnics, funcions i deco-

12. Agraeixo l'atribució d'aquestes peces als membres de l'equip d'Empúries, Marta Santos, Joaquim Tremoleda i Pere Castanyer.

racions. Per posar un exemple, Tarradell i Sanmartí (1980) varen fer una divisió en grups de les ceràmiques considerades ibèriques entre les quals varen distingir-ne set de diferents. Hi ha altres tipologies establertes per la ceràmica ibèrica, entre les quals destaquen l'assaig establert per C. Mata i H. Bonet (1992) i la tipologia de X. Cela per a les ceràmiques del Penedès (1994).

Així doncs, es poden trobar diferents classes de ceràmica, de pastes diverses i destinades cadascuna d'elles a unes tasques diferents com ara els grans recipients d'emmagatzematge, produccions ceràmiques relacionades amb la preparació i consum d'aliments, la vaixel·la de taula i les ceràmiques comunes. Aquestes peces eren cuites a altes temperatures, ja que s'ha documentat que els forns ibèrics podien arribar entre els 750° C i 1000° C depenent del tipus de desgreixant emprat (Coll Conesa 2000: 195), donant com a resultat una qualitat excel·lent, amb pastes molt treballades i depurades, de so metàl·lic i superfícies cuidades. La seva cocció podia ser o bé oxidant o bé reductora, per norma general la primera, en la qual a l'hora de la cocció hi ha presència d'aire en la cambra, donant com a resultat pastes amb coloracions clares de tons groguencs, ataronjats i beix. Aquestes característiques tècniques es mantindrien sense grans canvis substancials des de l'inici de la seva difusió al segle vi ane fins al final de la cultura ibèrica al segle i ane.

Les tècniques utilitzades per a les decoracions de la ceràmica ibèrica a torn oxidada eren força homogènies en tot el territori: pintura monocroma, per norma general d'un to rogenc vi, alguns cops bicroma, vermell i negre o vermell sobre blanc (Sanmartí i Santacana 2005: 114), i en menor mesura es troben aplicacions plàstiques, impressions, estampilles o incisions.

Sense aparèixer amb tanta freqüència com la ceràmica de cocció oxidant, hi ha la ceràmica grisa, la qual presenta característiques tècniques molt semblants però era cuita en un ambient reductor, sense entrada d'oxigen i amb fum a la cambra, motiu pel qual és d'una coloració més enfosquida que l'oxidant. Es tracta d'una ceràmica fonamentalment de vaixel·la, la seva forma més típica és el vaset bitroncocònic amb nansa vertical. Cronològicament la trobem ja en contextos del segle vi ane, però el seu ús es generalitza a partir del segle iv ane. Aquest tipus de ceràmica ibèrica, tot i estar documentat en la fase de Vilars II, és minoritari.

Durant la fase de l'ibèric antic als Vilars, les formes de ceràmica ibèrica recuperades són diverses i de distinta funció, però en destaquen sobretot els elements de transport i emmagatzematge (figura 15, 1, 2 i 3), entre els quals s'inclouen les tenalles amb vora tipus coll de cigne i bases umbilicades. Pel que respecta a les àmfores, amb una representació molt baixa als Vilars, quasi en la seva totalitat són atribuïbles al tipus 1 de Sanmartí i Bruguera (Sanmartí i Bruguera 1997) (figura 15, 4 i 5). Pel que respecta a la resta de materials a torn, en destaquen els elements de vaixel·la de taula com ara els plats o bols profunds, amb vores penjants i bases anulars o planes (i massisses) (figura 15, 6 i 7). Les decoracions pintades documentades a la fortalesa en aquest període

mostren motius geomètrics simples, com són les bandes paral·leles horitzontals per norma general i els filets d'aigua verticals i aspes en casos particulars.

Les pastes que es documenten són molt variades entre elles, per color, consistència i desgreixant: en general, presenten tonalitats de color extern que van des del beix a l'ataronjat, passant per colors ocres i rosats. Pel que respecta a la consistència de les ceràmiques ibèriques de la fortalesa, se'n troben des d'aquelles més sabonoses fins a altres amb consistència dura i so metàl·lic. Una cosa similar passa amb el desgreixant, algunes ceràmiques ibèriques en presenten amb abundància, i en canvi, en altres és molt depurat i quasi no visible. Tota aquesta diversitat en les ceràmiques ibèriques fa pensar en varis focus d'origen, i cal descartar que hi hagués un únic taller de producció local en els primers moments de la formació de la cultura ibèrica.

Per acabar, cal fer una especial menció a dos fragments apareguts en el recinte cultural (figura 15, 9) i a la zona de magatzems (figura 15, 10) pertanyents a dos *thymiaterion* o pebeters. Es tracta de dos fragments informes, els quals han estat identificats a partir de la seva forma allargada pertanyent amb tota probabilitat al coll, al possible arrencament del peu, i al gruix considerable de les parets d'ambdues peces. Malgrat que es tracta d'un objecte escàs en el món ibèric antic, hi ha diversos paral·lels corresponents a les mateixes cronologies com a Sant Jaume Mas d'en Serra (Alcanar, Montsià), Barranc de Gàfols (Ginestar, Ribera d'Ebre) i Turó Font de la Canya (Avinyonet del Penedès, Alt Penedès) (Cela 2006: 261).

La ceràmica a mà: aproximació tipològica

El principal problema a l'hora de realitzar treballs sobre la ceràmica a mà rau en la falta de tipologies establertes per al seu correcte estudi. En destaquen els treballs de B. Dedet i M. Py (1975) per a les ceràmiques a mà protohistòriques del Llenguadoc o la tipologia establerta per X. Maese (2005) per a les ceràmiques a mà de la ciutatella ibèrica d'Alorda Park (Calafell). A les terres de Ponent, només es compta amb la tipologia realitzada per J. Gallart (1988) en la necròpolis de la Pena (Torregrossa). Aquesta falta de treballs es combina amb el fet que les ceràmiques a mà són produccions locals, diferents a cada regió i, per tant, això impossibilita l'existència d'una tipologia que pugui englobar-les a totes. En el cas de l'àrea de la plana occidental, on s'inclou el jaciment dels Vilars, l'estudi en profunditat de les ceràmiques a mà resta encara per fer; la qual cosa provoca que en aquest article es mostrin només qüestions generals sobre aquest tipus de ceràmica a l'assentament.

Com és ben sabut, aquest tipus de ceràmica s'elaborava sense la tecnologia del torn i és utilitzat des del neolític, i el predominant en el nord-est peninsular fins a mitjan segle vi ane. A la fortalesa dels Vilars, durant les fases 0 i I és l'únic tipus de ceràmica que s'hi documenta i durant tota la fase de l'ibèric antic dels Vilars, el gruix del conjunt està constituït per recipients elaborats a mà de tradició local els quals coexisteixen amb les primeres importacions fenícies i paleoibèriques de procedència meridional.

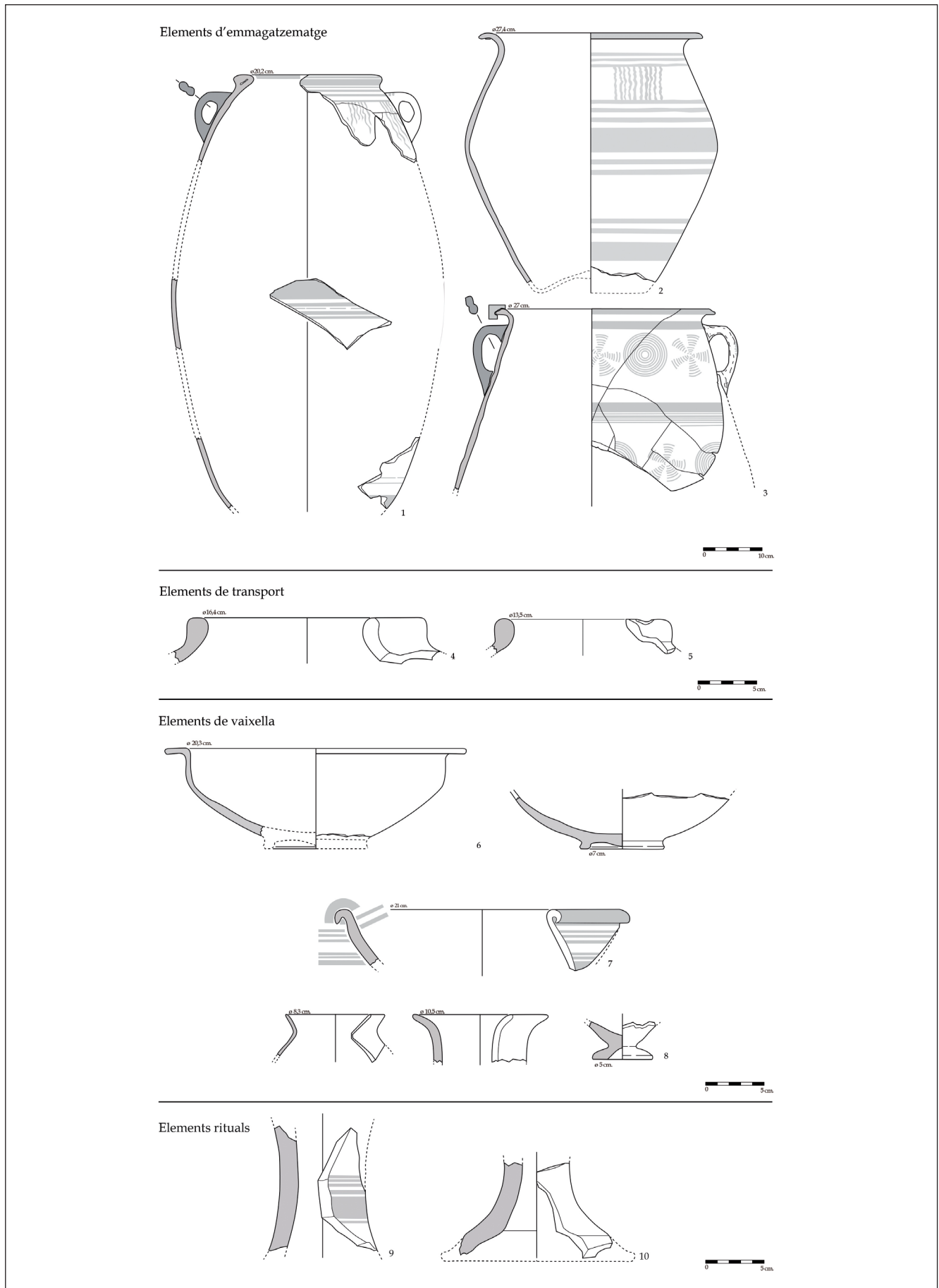

Figura 15. Ceràmiques ibèriques a torn. 1, gran tenalla pintada amb decoració geomètrica i en ones. 2, tenalla amb decoració en bandes i ones. 3, tenalla amb nanses decorada amb motius geomètrics. 4 i 5, àmfores de transport. 6, plats de la Casa del Ferrer. 7, plat pintat amb bandes. 8, d'esquerra a dreta, dues gerretes i un peu de copa. 9 i 10, *thymiaterion* o pebeters ibèrics, pertanyents al recinte cultural (9) i a la zona de magatzems (10). Font: a partir de Garcés *et al.* 1992 i GIP 2000, 2002, 2004, 2006 i 2013, modificada.

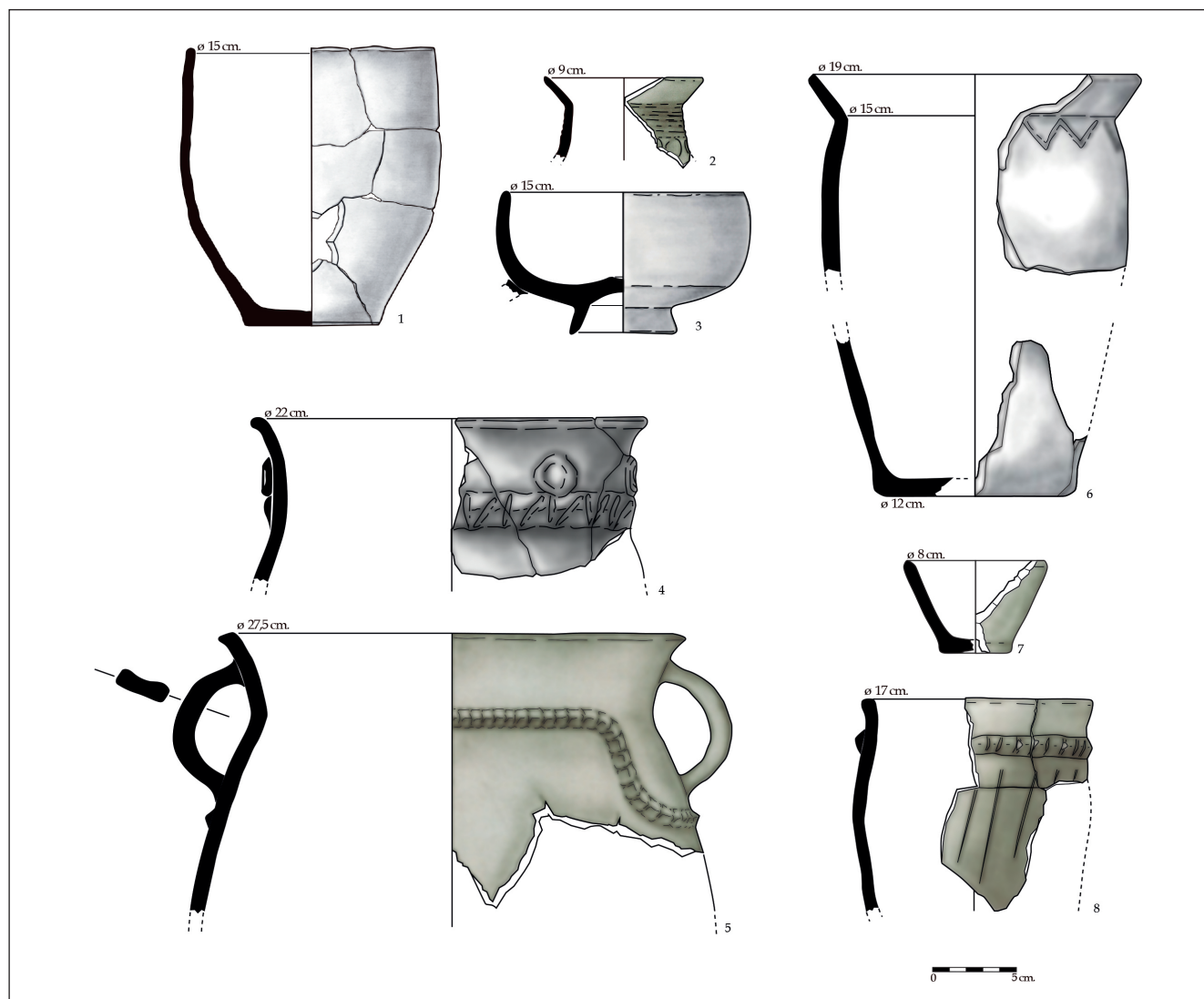

Figura 16. Ceràmiques a mà de producció local. 1, urna a mà grollera sense decoració. 2, vaset acanalat. 3, vaset de ceràmica a mà polida. 4, urna amb decoració aplicada de cordó i botons. 5, tenalla amb cordó. 6, urna amb decoració incisa. 7, petit vaset a mà polit. 8, Urna amb decoració aplicada de cordons i incisions en el cos. Font. A partir de GIP 2000, 2002, 2005, modificada.

Pel que respecta a la fase de l'ibèric antic dels Vilars, aquest tipus de ceràmiques segueixen essent les predominants, i per norma general els acabats grollers són els més representats dins el conjunt d'aquest tipus de ceràmica. Es poden diferenciar dos tipus: la ceràmica a mà reduïda i la ceràmica a mà oxidada, distinció que correspon a la diferent coloració del seu exterior provocada per un tipus de coccio diferent. Un tret característic de les pastes de la ceràmica a mà dels Vilars és l'ús d'abundant de mica daurada triturada (en lloc dels típics quars i feldspats esmicolats) com a desgreixant. No es tracta d'una tècnica única dels Vilars, donat que en les fases del primer ferro i l'ibèric antic al jaciment de Gebut (Soses, Segrià) les ceràmiques a mà també presenten aquest tipus de desgreixant (GIP 2017, inèdit).

En l'àmbit tipològic en destaquen els contenidors de proporcions grans i mitjanes, amb cossos globulars i/o ovoides i bases planes o amb peus anulars diferenciats. Les vores presenten majoritàriament secció arrodonida amb un índex d'exvasament variable

que tendeix a la verticalitat. Hi són presents, això no obstant i de manera mantinguda de la tradició del primer ferro, els perfils rectangulars i els llavis bisellats sempre amb tractaments acurats de la superfície. Les ceràmiques d'acabat polit, generalment corresponen a la vaixel·la de taula o a altres vasos de dimensions mitjanes.

De manera molt més minoritària encara, es presenten vasos amb elements plàstics aplicats en relleu: per norma general es tracta de mugrons, petits relleus de forma circular aplicats, però també es presenten altres elements, com ara orelletes o apèndixs. També apareixen representats elements de vaixel·la de taula com ara vasets, escudelles, bols i gerres, però en una quantitat molt baixa. El repertori vascular es completa amb peces decorades reiteradament amb cordons aplicats de secció triangular amb incisions o motius digitats i ungulats que confirmen el panorama d'aquestes ceràmiques durant el període ibèric antic (figura 16, 4). Els cordons aplicats representen una solució decorativa molt recurrent en totes les fases

dels Vilars, generalment s'ubiquen en l'estrangulament del coll de la peça i en posició horitzontal. Existeixen peces particulars als Vilars que presenten varis cordons, un en horitzontal i altres per sota formant sanefes (figura 16, 5). Es tracta de casos excepcionals a la fortalesa, però no són infreqüents en els poblats de l'edat del ferro catalans. De manera molt més minoritària també s'hi troben vasos decorats amb cordons incisos.

Una altra tècnica decorativa realitzada en la ceràmica a mà dels Vilars són les incisions: es tracta de decoracions practicades majoritàriament sobre vasos de perfil en "essa" molt suau, pròpies d'un moment anterior al torn o amb coexistència amb les primeres produccions tornejades. Es poden presentar incisions amples o creuar-se en ziga-zaga. Finalment, tot i que són típics dels dos períodes anteriors (Vilars 0 i Vilars I), en la fase que ens ocupa també es documenten de manera puntual (i quasi excepcional) ceràmiques amb acanalats, similars als models recuperats a la necròpolis de la Pena (Gallart 1988: figura 7, 8 i 9) (figura 16, 2).

Discussió: la fortalesa dels Vilars en el territori ilerget durant el període ibèric antic

Com ja hem comentat, la transició de la primera edat del ferro a l'ibèric antic és una fase mal coneguda a l'igual que la mateixa caracterització d'aquest darrer període. L'escull principal és que, malgrat el nombre relativament important de poblats i necròpolis d'aquests moments coneguts (GIP 2003: 255; Junyent 2015: 144), la major part corresponen a troballes superficials o excavacions de poca entitat, generalment petits sondejors característics de l'arqueologia dels anys setanta i vuitanta.

En l'estat actual de la investigació, però, s'han proposat dos processos d'iberització aparentment diferenciats pel que respecta als territoris interiors de la plana occidental catalana (les terres a l'est del Segre) i la zona del Baix Segre. En la primera d'aquestes àrees, assentaments com la necròpolis i poblat de la Pedrera (Vallfogona de Balaguer-Térmens, la Noguera) (Gallart, Junyent 1989; Plens 1986; Plens i Rafel 2002), el Molí d'Espígol (Tornabous, Urgell) (Cura 1996; Principal 2007; Principal, Camañes i Monrós 2010), el Tossal del Molinet (el Poal, Pla d'Urgell) (Junyent i López 2015), la mateixa fortalesa dels Vilars i potser Guissona (Guitart, Pera i Ros 2004: 155), avalarien la hipòtesi que la iberització s'efectuaria de manera gradual i amb solució de continuïtat sobre el substrat local existent.

Al Baix Segre, en canvi, la investigació desenvolupada durant els darrers anys per l'Institut d'Estudis Ilerdencs al jaciment de la Serra del Calvari (la Granja d'Escarp, Segrià) (Vàzquez *et al.* 2006-2007), així com les intenses prospeccions efectuades en la zona (González *et al.* 2002), han portat a considerar que l'intens poblament observat durant la primera edat del ferro, vinculat aparentment a l'explotació i comerç local d'aquest metall i articulat al voltant d'un lloc central com la Serra del Calvari (Vàzquez, González i Medina 2014), no tindria continuïtat a partir del

segle vi i durant l'ibèric ple es configura una nova xarxa de poblament independent de l'anterior.

Ambdós models disten molt de ser definitius i presenten ja excepcions contrastades com, per exemple, l'aparent manca de continuïtat d'ocupació durant l'ibèric antic en el Castell de l'Albi (les Garrigues) (Casabona, de la Fuente i Gallart 2010; Casabona i Gallart 2015) en la primera de les zones, o el fenomen contrari del poblat i necròpolis dels Castellets (Mequinensa, Saragossa) (Royo 1996) en la segona. Constitueixen, no obstant això, hipòtesis de treball que mereixen la pena ser retingudes i que nosaltres intentarem aprofundir en treballs futurs. L'estudi preliminar que ara es presenta pretén de moment aportar un gra de sorra al conjunt d'aquesta problemàtica incidint en la caracterització de l'ibèric antic a partir de l'únic jaciment que s'ha pogut excavar en extensió: la fortalesa dels Vilars.

Durant aquesta fase, la fortalesa dels Vilars es pot afirmar que es tractaria d'un centre de poder, el qual ha aportat dades singulars en el coneixement de la poliorcètica ilergeta, recintes defensius —en particular, d'alguns elements com portes i fossats— i les formes de la guerra ibèrica (Junyent *et al.* 2009; Junyent i Moya 2011), així com en el coneixement de l'economia agropecuària (Alonso 1999; Alonso *et al.* 2008; Nieto 2012) i en altres aspectes concrets significatius, com l'origen dels molins rotatius (Alonso 2015; Alonso i Pérez 2014; Alonso, Pérez i López 2016) o en l'estudi del rol dels cavalls i la seva cria en la societat dels Vilars (Nieto 2010; 2012; 2013; Nieto *et al.* 2010: 125-148). La continuïtat manifesta d'ocupació respecte de la primera edat del ferro comporta, com s'ha pogut veure, importants transformacions urbanístiques com la remodelació de l'estructura defensiva, amb la inutilització del camp frisó per donar pas a la construcció del segon fossat. La muralla torrejada queda folrada i es recreix i per entrar a la fortalesa només existeixen dos accessos: el de la porta nord, amb la torre buida al capdavant, i el de la porta est, inaccessible des de fora del fossat sense passar per davant la porta nord i la torre buida abans.

La pregunta que es desprèn del sistema defensiu dels Vilars és: per què es construeix aquesta defensa exterior? No existeix un únic significat, sinó varis, com la coerció sobre el territori dominat, el refugi de la comunitat i la visualització del poder d'un cabdill (Junyent *et al.* 2009: 326-329). Però no només es tracta d'una arquitectura del poder, sinó que realment hi hauria una funció defensiva al darrere i així ho demostren les puntes de fletxa (figura 17, 5) localitzades a l'assentament i les guaspes de ferro (figura 17, 1), elements relacionats amb la panòplia ibèrica i per a llençar a distància, que es poden enllaçar amb el moment que als Vilars es modifica àmpliament el sistema defensiu, obrint el fossat a tot el perímetre de la fortalesa i construint la porta nord.

D'altra banda, no es modifica el perímetre interior del recinte, però sí que s'hi realitzen canvis substancials: algunes de les cases s'amplien, mentre que d'altres segueixen el model de casa allargada i estreta de Vilars I (700-550 ane). Aquest canvi urbanístic en les cases de l'interior del recinte apareix acompanyat de la creació d'espais de culte que hom pot considerar

comunals, com en són els casos del recinte cultural (sector 11/3) o la sala de reunions (sector 6/13), tots dos datats en la fase de Vilars IIb (525-475 ane).

D'altra banda, l'antiga zona de forns en ús durant les fases Vilars 0 i Vilars I, desapareix en la fase de l'ibèric antic, per donar pas a un gran espai de magatzems. Les reformes urbanístiques suggereixen que també es realitza un canvi intern en l'estructura social dels habitants de la fortalesa; partint de la base que aquesta seria el nucli de poder del paradigma residencial d'un cabdillatge (Junyent 2015; Junyent, López 2016: 53, 77-83), en el moment corresponent a l'ibèric antic hi trobem un nou arranjament urbanístic, les cases continuen delimitades pel mur interior de la muralla i els carrers, però en destaca el fet que desapareixen alguns dels murs mitgers per donar pas a habitatges més espaiosos, cosa que implica una reducció de les cases existents. Aquesta reducció de les unitats d'habitatge duu a diverses hipòtesis: la primera, que impliqui també una disminució del nombre de persones que habiten al jaciment, i així caldria buscar explicacions sobre què hauria pogut provocar aquesta davallada de la població, com ara una epidèmia, un control demogràfic o l'abandó del poblat per part d'un determinat col·lectiu. Si aquest fos el cas, per què aquestes persones abandonarien la fortalesa i no unes altres? Cal tenir present el component de la fortificació i la defensa, ja que suposen elements de prestigi que poden ajudar a entendre les relacions socials: un espai fortificat és un recinte que diferencia aquells que viuen dins dels que viuen fora en espais rurals. Viure dins d'un recinte fortificat porta intrínsecament lligada la idea de poder (Vives-Ferrándiz 2013: 104-105). Per tant, tenint en compte aquesta última hipòtesi, a la fortalesa podria haver existit una estratificació social clara, on una elit predominaria per sobre la resta de la població, la qual per algun motiu que es desconeix hauria abandonat la fortalesa. Una altra pregunta que desencadena l'esmentada afirmació, si realment s'hagués produït un moviment de població degut a aquest últim factor, aquestes persones on van anar i com es reubicaren en el territori? La segona hipòtesi referent a aquest procés es presenta radicalment diferent: tot i que la idea inicial es entén aquestes cases ocupades per nuclis familiars, és a dir, una família d'aproximadament uns 4-5 membres, també s'hauria d'acceptar la idea que poguessin estar ocupades o bé per famílies extenses o bé grups domèstics, membres dels quals no haurien d'estar vinculats estrictament per relacions de parentesc. El problema existent és que no s'ha intentat analitzar mai la composició d'aquests grups, a causa de la gran dificultat per reconstruir els sistemes de parentiu en el passat, particularment per a les societats arqueològiques per a les quals no es disposa de fonts escrites o altres indicadors que proporcionin dades sobre aquests aspectes ja que, d'altra banda, els sistemes de parentiu no són un principi universal en l'organització de les societats (Belarte 2010: 125).¹³

A banda de la problemàtica existent amb la remodelació de les cases en la fase de l'ibèric antic, urbanísticament cal subratllar dos aspectes més: el primer d'ells és l'aparició de dos llars amb pell de brau en els sectors 6/13 i 11/3. L'expansió d'aquest tipus per la Mediterrània occidental no va arribar més enllà de Sardenya i desapareixen dels contextos arqueològics posteriors al segle XII ane, mentre que a la península veuen la seva esplendor entre els segles VII-VI ane. Ambdues llars han quedat datades en la fase Vilars IIb, és a dir, a mitjan segle V ane, igual que l'apareguda al turó de Ca n'Oliver (Cerdanyola del Vallès). Es pot considerar, doncs, que la imatge inicial del lingot xipriota de pell de brau, en circulació des del segle XV ane, va difondre's per tot el litoral mediterrani; la seva gran acceptació va produir una llarguíssima pervivència del motiu que, convertit en emblema associat al poder, a la divinitat i a la idea de la mort i el més enllà, va continuar apareixent com a recurs iconogràfic o motiu decoratiu en contextos fenicis, tartessis i ibèrics (GIP 2005: 665) (Ramos 2017: 368-377).

El segon element arquitectònic a destacar és la denominada àrea de magatzems i producció (aquella que quantitativament més materials ha aportat), la zona 6, ja que les remodelacions urbanístiques a les quals fou sotmesa són destacables: els forns que havien perdurat entre les fases de Vilars 0 i Vilars I, els quals constituïen un obrador de pa (GIP 2016: inèdit), queden inutilitzats per donar pas a un espai dividit en diverses estances les quals haurien estat utilitzades per emmagatzemar béns materials i/o aliments. Les estructures dels forns de pa es mostraven com un indicador més del grau de cohesió social interna de la fortalesa, i plantegen l'interrogant de saber si aquesta centralització del processat d'un producte bàsic per a la subsistència com els cereals afectava només aquest punt de la cadena productiva o s'iniciava ja amb la gestió dels conreus. Una altra pregunta de més difícil resposta és si la seva redistribució es feia després de manera igualitària (GIP 2016: inèdit). Sembla lògic pensar que després de la inutilització d'aquests forns, els espais d'emmagatzematge seguíssin essent d'ús comunitari, i no restringit a només una petita part dels habitants de la fortalesa. Una part d'aquests espais podria haver-se dedicat a l'emmagatzematge del cereal, ja que s'ha considerat que amb tota probabilitat la producció d'aliment es faria sobretot en activitats domèstiques, ja que no s'han recuperat evidències d'una gran producció que donés excedent (Alonso *et al.* 2008: 150-151). Cal tenir present, però, la innovació del molí rotatori, amb l'exemplar més antic documentat en estratigrafia a la fortalesa en aquesta fase de Vilars II. Aquesta nova tecnologia permetia augmentar tant la productivitat com les condicions de treball i aniria acompanyada d'una clara especialització del treball (Junyent i López 2016: 65-67; Alonso i Pérez 2014: 247-253). L'especialització de l'artesanat queda palesa també en la metal·lúrgia del ferro, activitat constatada en la Casa del Ferrer,

13. Ambdues hipòtesis són difícils de verificar ja que, tot i que aquesta és una de les fases millor excavades en extensió i que aporten més informació pel que fa als materials així

com per la seva organització urbanística i defensiva, existeixen moltes mancances pel que fa als estudis referents al territori i la seva interrelació amb el jaciment.

i amb troballes a la fortalesa com ara un magall de ferro (figura 17, 3) o un ganivet afalcatat (figura 17, 2), pertanyents al període ibèric antic.

Reforça la hipòtesi dels magatzems el fet que, com s'ha pogut veure amb anterioritat, aquesta zona productiva i/o d'emmagatzematge, ha estat la que més material ceràmic ha aportat durant tota la fase de l'ibèric antic a la fortalesa, on els materials localitzats presenten funcionalitats variades: per norma general predominen els grans contenidors d'emmagatzematge (ja siguin a mà o de producció tornejada) i transport (on s'han d'incloure tant les produccions ibèriques com aquelles de tradició fenícia), però també es documenten elements corresponents a vaixel·la de taula, grup on també es troben englobades les importacions gregues. Deixant de banda les produccions de ceràmica a mà locals, les produccions tornejades pròpiament ibèriques no estan considerades, si més no en la fase Vilars IIa, com a produccions de caire local, donada la diversitat de pastes recuperades i la relació d'aquestes peces amb fragments d'àmfora fenícia, aspecte que fa pensar que haurien estat portades a partir de la dinàmica comercial de la costa, recurrent el curs dels rius Ebre-Cinca-Segre, i introduïdes per les boques de l'Ebre juntament amb les àmfores. Donat que no existien estímuls exògens mediterranis anteriors a la plana interior catalana, sembla improbable que es desenvolupessin al mateix temps i en punts geogràfics diferents (un amb influència exògena i l'altre sense) les mateixes formes i els mateixos tipus de decoracions. Cal destacar, d'altra banda, que les peces paleoibèriques a torn que trobem en aquestes cronologies del segle VI aC són en general peces d'emmagatzematge com ara tenalles de mitjanes dimensions, la qual cosa suggereix que probablement es comerciava amb el contingut de les peces, i no amb la peça en si. No serà fins a finals del segle V aC, a inicis de l'etapa de l'ibèric ple, que la personalitat diferenciada d'aquestes produccions de l'interior del nord-est peninsular amb relació a la costa quedarà definida. Per poder afirmar aquesta hipòtesi, però, caldria realitzar estudis de pastes i analítiques.

En referència a les produccions fenícies, a la plana occidental amb tota probabilitat foren introduïdes seguint la via fluvial Ebre-Cinca-Segre, es distribuïren pel Baix Aragó i el Baix Segre i arribaren d'aquesta manera a l'interior del nord-est peninsular. Jaciments de la zona com Serra del Calvari, Barranc de la Grallera, Montfriu i Valleta d'en Valero presenten fragments d'àmfores fenícies portades per aquest comerç (Gallart i Junyent 1989: 19; Junyent 2002: 30, figura 12; Vázquez *et al.* 2006-2007: 89). Cal destacar tres jaciments en aquest sentit, la necròpolis de Montfriu (Aitona) i els assentaments de la Pedrera (Vallfogona de Balaguer-Térmens) i la fortalesa dels Vilars (Garrigues), les quals presenten peces no amfòriques, malgrat que totes tenen encara l'interrogant de si són peces d'origen fenici o bé paleoibèric. A la Pedrera s'hi troba la presència d'un *pithos* fenici, peça que malgrat tenir una funcionalitat dedicada al transport apareix dins una tomba, fet que evidencia l'ús com a element de prestigi. Als Vilars, però, només han estat identificats a partir de la seva pasta (*Malaka*) diversos fragments d'àmfora fenícia provinents del

Cercle de l'Estret, assimilables a la sèrie 11 de Joan Ramon Torres (Torres 1995: 256-257), a falta de poder identificar el morter trípod en un futur. Pel que respecta a les importacions arcaiques d'origen grec, hem de situar-les en cronologies una mica més tardanes que no pas les importacions fenícies, cap a la segona meitat del segle vi ane-inicis del segle v ane. La fundació focca d'*Emporion* sembla haver estat poc rellevant pel que fa a l'activitat comercial a la plana occidental i, durant dècades, al llarg del segle vi ane si va existir no es tradueix en troballes ni en l'àrea de ponent ni en els Vilars fins a les acaballes del segle vi i principis del v ane. A la Catalunya central, aquestes produccions ceràmiques hi arribarien a partir del riu Llobregat i els seus afluents, Cardener i Anoia; el recent descobriment de l'*oppidum* antic de *Sikarra* (Salazar i Rafel 2015), activarà l'estudi de les relacions amb la plana occidental. No obstant això, es considera que la comunicació amb la Ilergècia oriental des de la costa, també es realitzà des de territori cossetà a partir del riu Francolí: esporàdicament apareixen alguns fragments isolats a l'interior, com són els casos del fragment àtic d'ulls a Ciutadilla (Junyent 1976: 342-343), l'*aryballos* corinti de Milmanda (Graells 2008: 57-58) o el *kylix* de peu alt d'Ivorra (Junyent 1976: 343). La segona meitat del segle v ane és el moment en què es produirà un important increment de les importacions d'origen grec, que apareixen amb més freqüència a jaciments com Molí d'Espígol o als Vilars, on a part de documentar-se'n elements de vaixel·la de taula també apareixen fragments d'àmfora. La vaixel·la grisa de tradició monocroma així com la seva imitació local, absent als territoris del Baix Segre i només present als jaciments situats a l'est de la plana occidental, s'estendria per la Catalunya central a partir del riu Llobregat i els seus afluents Cardener i Anoia, Solsonès i altiplans de Calaf, fins arribar al que serà després la Ilergècia oriental, associada a l'interès del comerç grec arcaic per la sal de Cardona, mines de sal potàssica (que sabem que eren explotades des d'època romana, però que ho podien haver estat des de molt abans), i es pot relacionar amb els excedents agrícoles cerealístics, juntament amb els quals comerciarien els ibers com a objecte d'intercanvi. El fet arqueològic que prova, si més no, que la ruta comercial havia de venir pel centre nord costaner és que els conjunts de ceràmica grisa monocroma d'imitació més rics són els representats per la fase Vilars IIB i el d'Ivorra, el qual presenta materials molt similars (Junyent 1973: 287-386). Això fa pensar en un possible centre productor proper, d'una producció difosa des de la costa. La presència d'elements d'abillament en bronze àmpliament difosos en l'ibèric antic probablement vinguts amb el comerç mediterrani com ara el penjoll zoomorf¹⁴ (figura 17, 4) o l'espiral doble (figura 17, 5), respon a una tipologia pròpia de l'àrea de la cultura de Golasecca i de la centrealpina de Luco-Meluno, amb una cronologia compresa entre

14. Alguns autors consideren que els fenicis comerciarien amb productes grecs i que aquests penjolls podrien tenir la relació amb l'element grec euboic o rodi a partir del Mediterrani central, hipòtesi que no s'hauria de descartar (Neumaier 1996: 257-258; Rafel 1997: 112-113).

Figura 17. Elements metàl·lics de la fase Vilars II (550-450 ane). 1, guaspes de ferro. 2, ganivet afalcatat. 3, magall de ferro. 4, penjoll zoomorf en forma de boc. 5, fletxa de bronze. 6, espirals de bronze. Font: a partir de Junyent i López 2016, modificada.

finals del segle viii ane i principis del vii ane (Eles Masi 1986: 46).¹⁵ Aquests elements metàl·lics no fan més que constatar aquestes influències (tot i que amb tota probabilitat de manera indirecta) mediterrànies en la fortalesa.

15. En una àrea més propera als Vilars es troben a les necròpolis de Coll del Moro (Gandesa), Mas de Mussols (Santa Bàrbara) i a Coll del Moro (Serra d'Almors) (Rovira 1997: 217).

Reflexions finals

La complexitat dels Vilars durant l'ibèric antic queda palesa a partir de les dades aportades fins ara: s'entén que es tracta d'un centre de poder, amb un cabdill que exercia cohesió social i domini sobre un territori a partir d'unes estructures defensives imponents. Es tractaria doncs d'una societat jerarquitzada, però amb elements que indiscutiblement mostren un caràcter comunitari com són la sala de

reunions i el recinte cultural o la zona de producció i magatzems. Elements com els forns metal·lúrgics i la producció de molins rotatoris desprenen que part d'aquesta societat serien artesans especialitzats.

Lluny de viure aïllats del territori, tal com seria previsible veient l'arquitectura de l'assentament, queda palès a partir de diversos elements arquitectònics d'influència mediterrània —com ara les llars en forma de pell de brau— o les restes materials recuperades —com ara la ceràmica o els bronzes—, com la fortalesa s'hauria trobat integrada dins el comerç protohistòric: la recepció de materials de diversos punts de la costa tant de l'òrbita grega com de la fenícia i púnica així ho suggereix. Aquestes relacions protohistòriques no s'han d'entendre com un intercanvi només material, sinó que s'ha de considerar tota la recepció d'idees culturals i avenços tecnològics que aquest flux comercial provoca. L'element més destacable als Vilars fruit d'aquestes relacions culturals són les pràctiques rituals relacionades amb el paradigmàtic exemple de les llars de caràcter orientalitzant, malgrat que, com ja s'ha deixat entreveure en la fase de Vilars II, però sobretot en les fases posteriors de Vilars III i IV, la cultura

material mostra com en aquestes fases la producció i el consum del vi seran presents a la fortalesa amb un consum dictat pels costums grecs del simpòsium tal com es desprèn de la cultura material recuperada.

D'altra banda, no es pot negar el pes del caràcter evolutiu autòcton que s'esdevé a la fortalesa i que es desprèn de la cultura material recuperada: les importacions són escasses amb relació al volum dels materials recuperats, fet que no fa més que evidenciar aquest desenvolupament de caire local, allunyat dels contactes directes amb els pobles mediterranis.

Alba Castellano Aragonés

Laboratori d'Arqueologia (0.25)

Universitat de Lleida

Pl. Víctor Siurana, 1

25003

castellanoaragones.alba@gmail.com

Rebut: 15-1-2017

Acceptat: 2-10-2017

Bibliografia

ALONSO, N. (1999). *De la llavor a la farina. Els processos agrícoles protohistòrics a la Catalunya Occidental*. Monographies d'Archéologie Méditerranéenne 4. CNRS.

ALONSO, N. (2015). Moliendo en ibero, moliendo en griego. *Veguet: Anuario de la Facultad de Geografía e Historia*, 15: 23-36.

ALONSO, N., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B. (1998). Poder, símbolo y territorio: el caso de la fortaleza de Arbeca. *Actas del Congreso Internacional. Los Iberos, Príncipes de Occidente. Estructuras de poder en la sociedad ibérica*. Centre Cultural de la Fundació "La Caixa", 12-14 de març de 1998: 98-107.

ALONSO, N., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B. (1999). Chronométrie de l'Âge des Métaux dans la basse vallée du Segre (Catalogne, Espagne) à partir des datations C14. *3ème Congrès International 14C et Archéologie*. Mémoires de la Société Préhistorique Française, 26: 287-292.

ALONSO, N., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B., TARTERA, E. (2000). La fortaleza de Arbeca. El proyecto Vilars 2000. Investigación, recuperación y socialización del conocimiento y del patrimonio. *Trabajos de Prehistoria*, 57, 4: 161-173.

ALONSO, N., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B. (coords.) (2003). *Chevaux-de-frise i fortificació en la primera edat del ferro europea. Reunió Internacional. Lleida, 27-29 de març de 2003*. Universitat de Lleida i Consell Comarcal del Segrià. Lleida.

ALONSO, N., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B. (2005). *Arbeca. La Fortalesa dels Vilars*. Guies del Museu d'Arqueologia de Catalunya. Generalitat de Catalunya.

ALONSO, N., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B. (2008). Plant remains, storage and crop processing inside the Iron Age fort of Els Vilars d'Arbeca (Catalonia, Spain). *Vegetation History and Archaeobotany*: 149-158.

ALONSO, N., PÉREZ, G. (2014). Molins rotatius de petit format, de gran format i espais de producció en la cultura ibèrica de l'est peninsular. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 24: 239-255.

ALONSO, N., PÉREZ, G., LÓPEZ, D. (2016). Les moulins rotatifs poussés du monde ibérique: caractéristiques et utilisation. A: JACCOTTEY, L. i ROLLIER, G. (eds.). *Actes du colloque international: Archéologie des moulins hydrauliques à traction animale et à vent des origines à l'époque médiévale et moderne en Europe et dans le*

monde méditerranéen (Lons-le-Saunier, 2-5 novembre 2011). Presses Universitaires de Franche-Compté. Besançon: 597-617.

AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J. (2000). Les ceràmiques gregues arcaïques de la Palaia Polis d'Emporion. *Ceràmiques jònies d'època arcaica. Centres de producció i comercialització al Mediterrani Occidental*. Monografies Emporitanes. 11, Barcelona: 285-346.

ARCELLIN, P., TUFFREAU-LIBRE, M. (dirs.) (1998). La Quantification des céramiques. Conditions et protocole. *Actes de la table ronde, Glux-en-Glenne 1998*. Bibracte 2.

ARCELLIN-PRADELLE, C. (1984). *La céramique grise monochrome en Provence*. Paris.

ARCELLIN-PRADELLE, C., BEDET, B., PY, M. (1982). La céramique grise monochrome du Gard. *Revue Archéologique de Narbonnaise*, 15: 19-67.

ARMADA, X. L., RAFEL, N., GRAELLS, R., ROQUÉ, R. (2013). Orígenes del urbanismo y dinámicas sociales en el Bronce Final de Cataluña meridional: El Avenc del Primo (Bellmunt del Priorat, Tarragona). *Trabajos de Prehistoria*, 70/2: 278-294.

BELARTE, C. (2010). Los individuos en el espacio doméstico en la protohistoria de Cataluña. *Arqueología Espacial*, 28: 109-134.

BONET, H., MATA, C. (2008). Las cerámicas ibéricas. Estado de la cuestión. *Cerámicas hispanorromanas: un estado de la cuestión*. Universitat de Cádiz. Cadis: 147-170.

CASABONA, J. F., GALLART, J. (2015). L'evolució del castell de l'Albi, a la llum de les darreres investigacions. A: *IX Trobada d'Estudiosos de les Garrigues: Recerques i testimonis (Fulleda, 26 octubre 2013)*. Editorial Fonoll. Juneda: 203-220.

CASABONA, J. F., DE LA FUENTE, M. P., GALLART J. (2010). La campanya d'excavacions arqueològiques al castell de l'Albi (Les Garrigues) durant l'any 2008. El castell medieval i el jaciment protohistòric. A: *VII Trobada d'Estudiosos de les Garrigues: Cabal de petjades (Vinaixa 24 octubre 2009)*. Editorial Fonoll. Juneda: 43-57.

CASTRO, P. V., LULL, V., MICÓ, R. (1996). *Cronología de la Prehistoria Reciente de la Península Ibérica y Baleares (c. 2800-900 cal ANE)*. BAR International Series 652. Oxford.

CELA, X. (1994). La cerámica ibérica a torno en el Penedès. *Pyrenae*, 25: 151-180.

CELA, X. (2006). Las cerámicas ibéricas del Ibérico Antiguo. A: BELARTE, C., SANMARTÍ, J. *De les comunitats locals als estats arcaics: la formació de les societats complexes a la costa del Mediterrani occidental. Homenatge a Miquel Cura. Actes de la III Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell, 25 al*

27 de novembre de 2004). Arqueo Mediterrània, 9. Institut Català d'Arqueologia Clàssica - Universitat de Barcelona: 221-262.

COLL CONESA, J. (2000). Aspectos de tecnología de producción de la cerámica ibérica. *Saguntum Extra* 3: 191-209.

DEDET, B., PY, M. (1975). *Classification de la céramique non tournée protohistorique du Languedoc méditerranéen*. Diffusion de Boccard. Paris.

DILOLI, J., BEA, D. (2005). L'evolució dels models de poblament a l'àrea del Baix Ebre durant la Protohistòria. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 15: 79-96.

ELES MASI, P. (1986). *Le fibule dell'Italia settentrionale*. C. H. Beck. Munic.

FERRÁNDEZ, M., LAFUENTE, A. (1989). La Colomina 2: Primeres notícies d'un assentament del Bronze Final. *Estudis* 3. Centre d'Estudis de La Noguera: 71-82.

FRANCÉS, J. (1995). *Dades sobre el procés d'iberització en el marc de la depressió pre-litoral catalana*. Tesi de llicenciatura inèdita. Universitat de Barcelona. Barcelona.

GALLART, J. (1984). El tossal de les Paretetes (L'Albagés, les Garrigues). *Arqueología*, 83. Ministerio de Cultura, Madrid: 184.

GALLART, J. (1988). *Avenç de l'estudi de la necròpolis d'incineració de La Pena (Torregrossa, el Pla d'Urgell)*. Quaderns d'Arqueologia del Grup de Recerques de "La Femosa", 3.

GALLART, J., JUNYENT, E. (1989). *Un nou tall estratigràfic a la Pedrera, Vallfogona de Balaguer (Térmens, La Noguera, Lleida)*. Quaderns del Departament de Geografia i Història de l'Estudi General de Lleida: 80-101.

GARCÉS, I., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B. (1990). *Memòria de la campanya de Vilars 1990*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona.

GARCÉS, I., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B. (1992). *Memòria de la campanya de Vilars 1992*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona.

GARCÉS, I., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B. (1997). *Vilars 2000. Una Fortalesa ilergeta d'ara fa 2700 anys*. Ajuntament d'Arbeca. Fundació 700 aniversari de la Universitat de Lleida. Lleida.

GARCÉS, I., MARTÍN, A., VILÀ, M. (2003). Aproximació tipològica dels plats de vora a marli en ceràmica grisa monocroma i produccions afins a Catalunya. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 13: 7-40.

GARCÍA CANO, J. M. (2014). Una lekythos del grupo de seguidores de Haimon del Museo Arqueológico de Lorca. *Alberca*, 12: 35-42.

GIP: ALONSO, N., GENÉ, M., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B., MOYA, A., TARTERA, E., VIDAL, A. (2000).

Els Vilars 2000. Memòria de la campanya d'excavació i restauració d'estructures arqueològiques. Universitat de Lleida. Lleida.

GIP: ALONSO, N., COLET, A., GENÉ, M., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B., MOYA, A., TARTERA, E., VIDAL, A. (2001). *Els Vilars 2001. Memòria de la XVIIa campanya d'excavacions arqueològiques.* Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona.

GIP: ALONSO, N., COLET, A., ESCALA, O., GENÉ, M., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B., MOYA, A., TARTERA, E., VIDAL, A. (2002b). *Els Vilars 2002. Memòria de la XVIIIa campanya d'excavacions arqueològiques.* Universitat de Lleida. Lleida.

GIP: ALONSO, N., COLET, A., GENÉ, M., GÓMEZ, X., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B., MOYA, A., TARTERA, A., VIDAL, A. (2003). Caballos y hierro. El campo frisio y la fortaleza de "Els Vilars d'Arbeca" (Lleida, Espana), siglos VIII-IV a.n.e. A: ALONSO, N., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B. (coords.). *Actes de la Reunió Internacional Chevaux-de-frise i fortificació en la primera edat del ferro europea (Lleida, 27-29 març de 2003).* Universitat de Lleida i Consell Comarcal del Segrià. Lleida: 233-274.

GIP: VIDAL, A., ALONSO, N., COLET, A., ESCALA, O., GENÉ, M., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B., MOYA, A., TARTERA, E. (2004). *Memòria de la XXa campanya d'excavacions arqueològiques a la Fortalesa dels Vilars (Arbeca, les Garrigues).* Universitat de Lleida. Lleida.

GIP: ALONSO, N., COLET, A., GENÉ, M., GÓMEZ, X., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B., MOYA, A., TARTERA, A., VIDAL, A. (2005). Dos hogares orientalizantes de la fortaleza de els Vilars (Arbeca, Lleida). A: CELESTINO, S., JIMÉNEZ, J. (eds.). *El Periodo Orientalizante, Actas del III Simposio Internacional de Arqueología de Mérida: Protohistoria del Mediterráneo Occidental (Mérida, 5-8 de mayo de 2003).* Anejos de Archivo Español de Arqueología, XXXV, vol. I: 651-667.

GIP: VIDAL, A., ALONSO, N., COLET, A., ESCALA, O., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B., MOYA, A., TARTERA, E. (2006). *Els Vilars (Arbeca, les Garrigues). Memòria de les intervencions arqueològiques de l'any 2006.* Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona.

GIP: VIDAL, A., ALONSO, N., COLET, A., ESCALA, O., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B., MOYA, A., NIETO, A., TARTERA, E. (2008). *Memòria de les intervencions arqueològiques de l'any 2008 als Vilars (Arbeca, les Garrigues).* Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona.

GIP: ALONSO, N., ESCALA, O., ESTEVE, O., JUNYENT, E., LÓPEZ, J. B., MARTÍNEZ, J., MASTRIA, F., MOYA, A., NIETO, A., TARTERA, E., VIDAL, A., MOREIRAS, S., VILELLA, N. (2009). *Els Vilars (Arbeca, les Garrigues). Memòria de les intervencions arqueològiques de l'any 2009.* Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona.

GIP: ALONSO, N., BERNAL, J., DALFÓ, R., GONZÁLEZ, S., JUNYENT, E., LÓPEZ, J. B., MARTÍNEZ, J., MASTRIA, F., NIETO, A., PRATS, G., TARTERA, E., VILA, S., VILELLA, N. (2013). *Els Vilars (Arbeca, les Garrigues). Informe de les intervencions arqueològiques de l'any 2012.* Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona.

GIP: ALONSO, N., BERNAL, J., GONZÁLEZ, S., JUNYENT, E., LÓPEZ, J. B., MARTÍNEZ, J., MAZUQUE, J., NIETO, A., OLIVA, A., PRATS, G., VILA, S. (2015). *Els Vilars (Arbeca, les Garrigues). Memòria de les intervencions arqueològiques 2013.* Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona.

GIP: ALONSO, N., BERNAL, J., CASTELLANO, A., GONZÁLEZ, S., JUNYENT, E., LÓPEZ, J. B., MARTÍNEZ, J., MAZUQUE, J., NIETO, A., OLIVA, J. A., PIQUÈS, G., PRATS, G., VILA, S. (2016). La fortaleza dels Vilars (Arbeca, les Garrigues): noves aportacions sobre la primera edat del ferro i l'època ibèrica (2010-2015). A: *Actes Primeres Jornades d'Arqueologia i Paleontologia de Ponent (Balaguer i Lleida, 17-18 abril 2015).* Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Lleida. En premsa.

GIP: ALONSO, N., BERNAL, J., CASTELLANO, A., GONZÁLEZ, S., JUNYENT, E., LÓPEZ, J. B., MARTÍNEZ, J., NIETO, A., OLIVA, A., PRATS, G., TARONGI, M., VILA, S. (2017). *Els Vilars 2017 (Arbeca, les Garrigues), Informe de la intervenció 2017.* Universitat de Lleida. Lleida.

GONZÁLEZ, J. R., VÁZQUEZ, M. P., MATA-PERELLÓ, J. M., PEÑA, J. L., RODRÍGUEZ, J. I., COLLDEFORNIS, B. (2002). La presencia de hematites y la singular concentración de poblamiento de la Primera Edad del Hierro en la confluencia de los ríos Cinca, Segre y Ebro. A: MATA-PERELLÓ, J. M. i GONZÁLEZ, J. R. (eds.). *Libro de actas del Primer Simposio sobre la Minería y la Metalurgia antigua en el Sudoeste europeo (Serós, 5-7 mayo 2000).* Museu de Geologia "Valentí Masachs" i Sociedad Española para la Defensa del Patrimonio Geológico y Minero. La Pobla de Segur: 233-254.

GRAELLS, R. (2008). *La necròpolis protohistòrica de Milmanda (Vimbodí, Conca de Barberà, Tarragona). Un exemple del món funerari català durant el trànsit entre els segles VII i VI aC.* Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC). Tarragona.

GUERRERO, V. M. (1995). La vajilla púnica de usos culinarios. *Rivista di Studi Fenici*, XXIII,1, Roma: 61-99.

GUITART, J., PERA, J., ROS, J. (2004). Arqueologia a l'antiga ciutat romana de Iesso (Guissona, Lleida). A: GUITART, J. i PERA, J. (eds.). *Arqueologia viva de les ciutats de l'antiguitat, Primer Simposi Patrimoni i Turisme Cultural (Lleida 4, 5 i 6 d'octubre de 2001).* Institut d'Estudis Catalans i Patronat d'Arqueologia de Guissona. Barcelona: 153-192.

JUNYENT, E. (1973). El primer corte estratigráfico realizado en Roques de Sant Formatge (Serós, Lérida) y algunas cuestiones en torno a la formación de la cultura ilergeta. *Noticiario Arqueológico Hispánico*, 2: 287-386.

- JUNYENT, E. (1976). *La filiación cultural del horizonte Ibérico antiguo*. Tesis doctoral dirigida per Joan Maluquer de Motes, II volums. Universitat de Barcelona.
- JUNYENT, E. (1992). Els orígens del ferro a Catalunya. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 2: 21-36.
- JUNYENT, E. (2002). Els segles de formació: el bronze final i la primera edat del ferro a la depressió de l'Ebre. *I Jornades d'Arqueologia: Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació (Tivissa 23-24 de novembre de 2001)*. Ilercavònia 3. CERE-Ajuntament de Tivissa: 17-35.
- JUNYENT, E. (2003). L'albada de la civilització i els temps ilergets. A: JUNYENT, E. i PÉREZ, A. *Història de Lleida. L'antiguitat, d'Iltirra a Ilerda*, vol. 1. Pagès editors. Lleida: 15-184.
- JUNYENT, E. (2014). La Fortalesa dels Vilars d'Arbeca, passat i present. A: SANS, J. M., PAU, A., JUNYENT, E. *Arbeca, història i record, 30 anys després*. Ajuntament d'Arbeca: 212-245.
- JUNYENT, E. (2015). L'evidència arqueològica en la definició de la societat estatal arcaica ilergeta. A: BELARTE, C., GARCIA, D., SANMARTÍ, J. *Les estructures socials protohistòriques a la Gàl·lia i Ibèria. Homenatge a Aurora Martín i Enriqueta Pons. Actes de la VII Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell, 7-9 de març de 2013)*. Arqueo Mediterrània 14. Institut Català d'Arqueologia Clàssica - Universitat de Barcelona: 138-164.
- JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. (1994). L'origen de l'arquitectura en pedra i l'urbanisme a la Catalunya Occidental. *Cota Zero*, 10: 73-89.
- JUNYENT, E., LÓPEZ, J. B. (2015). Les excavacions dels anys 1973-1974 i 1980 al Tossal del Molinet (el Poal, Pla d'Urgell): Una aldea de la primera edat del ferro i època ibèrica. *Mascañà: revista d'estudis del Pla d'Urgell*, Anuari 6: 73-98.
- JUNYENT, E., LÓPEZ, J. B. (2016). *La Fortalesa dels Vilars d'Arbeca. Terra, aigua i poder en el món ibèr*. Museu de Lleida. Lleida.
- JUNYENT, E., LÓPEZ, J. B., MOYA, A., TARTERA, E. (2009). L'accés fortificat i les portes en el sistema defensiu de la Fortalesa dels Vilars (Arbeca, les Garrigues). *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 19: 307-334.
- JUNYENT, E., MOYA, A. (2011). Els fossats de la Fortalesa dels Vilars d'Arbeca (Catalunya, Espanya). *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 21: 93-120.
- JUNYENT, E., POCH, R. M., BALASCH, C., SALA, R. (2012). La Fortalesa de l'aigua. Els fossats i el pou dels Vilars d'Arbeca: primeres lectures. *Tribuna d'Arqueologia 2009-2010*. Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya. Barcelona: 153-184.
- LÓPEZ, J. B. (1991). La difusión del sistema de registro de Lattes en Catalunya y su adaptación en los yacimientos de "l'Illa d'en Reixac" (Ullastret, Baix Empordà) y "Els Vilars" (Arbeca, Les Garrigues). *Lattara*, 4: 203-206.
- LÓPEZ, J. B. (2000). *L'evolució del poblament protohistòric a la plana occidental catalana: models d'ocupació del territori i urbanisme*. Tesis doctoral. Universitat de Lleida. Lleida. Consultable a: <<http://tdx.cat/handle/10803/8220>>.
- LÓPEZ, J. B. (2001). L'edat del Bronze. A: *La Noguera antiga. Des dels primers pobladors fins als visigots*. Museu d'Arqueologia de Catalunya - Museu de la Noguera - Ajuntament de Balaguer. Girona: 62-95.
- LÓPEZ, J. B., GALLART, J. (2002). La societat a l'edat del bronze. *Sala d'Arqueologia, Catàleg*. Quaderns de la Sala d'Arqueologia, 2. Institut d'Estudis Ilerdencs. Lleida: 119-134.
- LÓPEZ, J. B., PONS, E. (1996). Les necròpolis d'incineració tumulària de la zona pirinenca. A: BERTRANPETIT, J., VIVES E. (eds.). *Muntanyes i població: el passat dels Pirineus des d'una perspectiva multidisciplinària*. Centre de Trobada de les Cultures Pirinenques. Andorra la Vella 1995. Andorra la Vella: 107-126.
- MAESE, X. (2005). La ceràmica a mà de la ciutadella ibèrica d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès). *Fonaments*, 12: 197-221.
- MATA, C., BONET, H. (1992). La ceràmica ibèrica: ensayo de tipología. *Estudios de arqueología ibérica y romana: homenaje a Enrique Pla Ballester*. Valencia: 117-173.
- MAYA, J. L. (1982). Genó, Aitona. *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*. Col. Excavacions Arqueològiques a Catalunya, I. Barcelona: 159-160.
- MAYA, J. L., CUESTA, F. LÓPEZ CACHERO, J. (1998). El poblado del Bronce Final de Genó (Aitona, Lleida). A: MAYA, J. L., CUESTA, F. i LÓPEZ CACHERO, J. (eds.). *Genó: un poblado del Bronce Final en el Bajo Segre (Lleida)*. Barcelona: 13-171.
- MAYA, J. L., JUNYENT, E., RODRÍGUEZ, J. I., GONZÁLEZ, J. R., LÓPEZ CACHERO, J. (2001-2002). Excavaciones (1981-1983) en el poblado de Carretelà (Aitona, Segrià, Lleida). *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 11-12: 151-233.
- MAYA, J. L., LÓPEZ CACHERO, F. J., GONZÁLEZ, J. R., JUNYENT, E., RODRÍGUEZ DUQUE, J. I. (2001-2002). Excavaciones (1981-1983) en el poblado de Carretelà (Aitona, Segrià, Lleida). *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 11-12: 151-233.
- MONTÓN, F. J. (2000). Zafranales (Fraga, Huesca). Los materiales de la Edad del Bronce. *Bolskan*, 17: 125-193.
- MOYA, A., LÓPEZ, J. B., LAFUENTE, Á., REY, J., TARTERA, E., VIDAL, A. (2005). El Grup del Segre-Cinca II (1250-950 cal. a.n.e.) a les terres del Baix Cinca: el poblat clos de Vincamet (Fraga, Osea). *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 15: 13-57.

- NEUMAIER, J. (1996). Colgantes zoomorfos de las costas valenciana y catalana. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 17: 255-261.
- NIETO, A. (2010). El caballo símbolo de poder. *Investigación y Ciencia*, 400: 6-7.
- NIETO, A. (2012). *Entre el consum i l'afecte. La interacció entre els animals i les comunitats protohistòriques de la plana occidental catalana (segles VII-IV a.n.e)*. Tesis doctoral dirigida per Joan B. López Melcion i Armelle Gairdesen. Universitat de Lleida.
- NIETO, A. (2013). Porcs, cavalls, ovelles i infants. Noves aportacions a les pràctiques rituals de la Fortalesa dels Vilars (Arbeca, les Garrigues). *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 23: 127-162.
- NIETO, A., GARDEISEN, A., JUNYENT, E., LÓPEZ, J. B. (2010). Inhumations de foetus d'équidés dans la forteresse du premier âge du Fer de Els Vilars (Arbeca, Catalogne). A: GARDEISEN, A., FURET, E., BOULBES, N. (eds.). *Actes du colloque: Histoire d'équidés, des textes, des images et des os (Montpellier, 13-14 marzo 2008)*. Monographies d'Archéologie Méditerranéenne, Hors-série 4. Montpellier: 125-147.
- PLENS, M. (1986). La necròpolis de La Pedrera. Tesis de llicenciatura. Estudi General de Lleida. Inèdita.
- PLENS, M., RAFEL, N. (2002). La necròpoli de la Pedrera (Vallfogona-Tèrmens). A: RIBES, J. L. (ed.). *Sala d'Arqueologia. Catàleg*, Quaderns de Sala d'Arqueologia, 2. Institut d'Estudis Ilerdencs. Lleida: 255-256.
- PONS, E. (1994). L'hàbitat a Catalunya durant el primer mil·lenni aC: Els precedents de l'habitació consolidada. *Cota Zero*, 10: 9-26.
- PRINCIPAL, J. (2007). Els orígens preibèrics del Molí d'Espíol (Tornabous, l'Urgell): establiment i evolució de l'hàbitat durant la primera edat del ferro. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 16-17: 111-128.
- PRINCIPAL, J., CAMAÑES, Mª P., MONRÓS, M. (2010). Darreres intervencions arqueològiques a la ciutat ibèrica del Molí d'Espíol. (Tornabous, l'Urgell). *Urtx: Revista cultural de l'Urgell*, 24: 11-36.
- Py, M. (1974). Problèmes de la céramique grecque d'Occident en Languedoc oriental durant le période archaïque. *Simposio de Colonizaciones*: 159-182.
- Py, M. (1979-1980). Ensayo de clasificación de un estilo de cerámica de Occidente: los vasos pseudojonios pintados. *Ampurias*, 41-42: 155-202.
- Py, M. (dir.) (1991). Système d'enregistrement, de gestion et d'exploitation de la documentation issue des fouilles de Lattes. *Lattara* 4.
- Py, M. (dir.) (1993). Dicocer, Dictionnaire des céramiques antiques (VIII s. av. n. è.- VIII s. de n. è.). *Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*. *Lattara* 6.
- RAFEL, N. (1997). Colgantes de bronce paleoibéricos en el NE de la Península Ibérica. Algunas reflexiones sobre las relaciones mediterráneas. *Pyrenae*, 28: 99-117.
- RAFEL, N., ARMADA, X. L. (2009). Transformación del hábitat y cambio social en la Catalunya meridional (siglos X a VI a.n.e). A: *Tarraco: Construcció i Arquitectura d'una capital provincial romana. Actes del congrés internacional en homenatge a Theodor Hauschild (Tarragona, 29-30 de gener de 2009)*. Butlletí Arqueològic Reial Societat Arqueològica Tarraconense, Època V, núm. 31: 49-72.
- RAMOS, R. (2017). *Los iberos. Imágenes y mitos de Iberia*. Almuzara. Córdoba.
- RODRÍGUEZ DUQUE, J. I. (1991). Algunes dades sobre l'edat del ferro al Segrià: el jaciment de la Serra del Calvari (la Granja d'Escarp) i altres del seu entorn. *Tribuna d'Arqueologia 1989-1990*, 1991: 77-86.
- ROVIRA, C. (1997). Uso y manipulación del metal en el asentamiento protohistórico de Els Vilars (Arbeca, Lleida): Los materiales de cobre y bronce. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 7: 213-227.
- ROVIRA, J., LÓPEZ, A., GONZÁLEZ, J. R., RODRÍGUEZ, J. I. (1997). Solibernat: un model d'assentament protourbà en el bronze final de Catalunya. Síntesi de les campanyes de 1981-1982. *Miscel·lània Arqueològica (1996-1997)*. Museu d'Arqueologia de Catalunya. Barcelona: 39-82.
- ROYO, J. I. (1994-1996). Ritual funerario y cultura material en las necrópolis tumulares de los Castelletos de Mequinenza (Zaragoza): Una aportación al estudio del Bronce Final/Hierro I en el NE Peninsular. *Gala*, 3-5: 93-108.
- RUÍZ ZAPATERO, G. (1985). *Los campos de urnas del N.E de la Península Ibérica*. Tesis doctoral. Universidad Complutense de Madrid.
- SALAZAR, N., RAFEL, N. (2015). La fortaleza ibérica de Sigarra: génesis y diacronía entre la Primera Edad del Hierro y la Antigüedad Tardía (siglos VI a.C. – VI d.C.). A: *Congreso Internacional de Fortificaciones en la Edad del Hierro: Control de los Recursos y el Territorio*. Asociación Científico Cultural Zamora-Protohistórica. Zamora, 14, 15 y 16 de mayo de 2014: 399-408.
- SANMARTÍ, J. (2009). Colonial relations and social change in Iberia (Seven to Third Centuries BC). A: DIETLER, M., LÓPEZ-RUIZ, C. (eds.). *Colonial encounters in ancient Iberia. Phoenician, Greek, and Indigenous Relations*. The University of Chicago Press. Chicago: 49-88.
- SANMARTÍ, J., BRUGUERA, R. (1997). Las ánforas ibéricas de la costa de Cataluña. *Actas de la Mesa redonda: Las ánforas del área ibérica; zonas de producción y evolución tipocronológica (ss. VI-IV a. de C.)*. Universidad Autónoma de Madrid-Casa de Velázquez. Madrid.
- SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. (2005). *Els ibers del nord*. Rafael Dalmau. Barcelona.

- SANS, I., GENÉ, J. M. A., PAU I SANS, A. (1983). *Arbeca, història i record*. Ajuntament d'Arbeca.
- SARDÀ, S., BEA, D., DILOLI, J., FERRÉ, R., GUIRAO, E. (2010). Del bol al plat. Canvis en els hàbits alimentaris i diferències en els estils de consum al curs inferior de l'Ebre (ss. VII-V ane). A: *De la cuina a la taula: IV reunió d'economia en el primer mil·lenni aC*. Saguntum Extra-9: 323-332.
- TARRADELL, M., SANMARTÍ, E. (1980). L'état actuel des études sur la céramique ibérique. *Annales Littéraires de l'Université de Besançon*: 303-330.
- TORRES, J. R. (1995). *Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo Central y Occidental*. Consell Insular d'Eivissa i Formentera. Universitat de Barcelona, colecció Instrumenta 2. Barcelona.
- VÀZQUEZ, M. P. (1994). El poblament de l'edat del bronze en el Segrià: evolució i organització del territori. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 4: 67-116.
- VÀZQUEZ, M. P. (1996). Intervencions arqueològiques a Lleida durant l'any 1995. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 6: 289-293.
- VÀZQUEZ, M. P., GONZÁLEZ, J. R., MEDINA, J. (2014). El conjunt de la Serra del Calvari (La Granja d'Escarp, el Segrià): un cas singular d'hàbitat des del bronze final a l'època ibèrica. A: MERCADAL, O. (ed.). *XV Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: La transició Bronze Final-1ª Edat del Ferro en els Pirineus i territoris veïns (Puigcerdà, 17-19 novembre de 2011)*. Institut d'Estudis Ceretans. Puigcerdà: 213-223.
- VÀZQUEZ, M. P., MEDINA, J., GONZÁLEZ, J. R., RODRIGUEZ, J. I. (2006-2007). El jaciment de la Serra del Calvari (la Granja d'Escarp, el Segrià, Lleida). Estat de la qüestió. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 16-17: 63-110.
- VIVES-FERRÁNDIZ, J. (2013). Del espacio doméstico a la estructura social en un *oppidum* ibérico. Reflexiones a partir de la Bastida de les Alcusses. A: GUTIÉRREZ, S. i GRAU, I. (eds.). *De la estructura doméstica al espacio social. Lecturas arqueológicas del uso social del espacio*. Publicaciones Universidad de Alicante. Alicante: 95-110.